

Υπάρχει ενότητα στην ευρωπαϊκή ιστορία και ταυτότητα;

STUART WOOLF

1. ΜΕΧΡΙ την πτώση του τείχους του Βερολίνου, είχε δημιουργηθεί η εντύπωση ότι η πίστη στην ευρωπαϊκή ταυτότητα έχει εξασφαλίσει ευρεία συναίνεση μεταξύ των πολιτικών και των διανοουμένων. Εν μέρει, η εξέλιξη αυτή υπήρξε συνέπεια μιας παρατεταμένης και μεθοδικά προετοιμασμένης εκστρατείας, η οποία ενορχηστρώθηκε από τους πυρήνες των επιτελείων της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στις Βρυξέλλες με σκοπό να δημιουργηθούν ερείσματα για το πολιτικό ιδεώδες της ομοσπονδοποίησης (= federalism). Ωστόσο, θα αποτελούσε μωυπική αντιμετώπιση η παραγνώριση της δραστητικής απήχησης του συνθήματος της Ευρώπης, ιδιαίτερα μεταξύ της νέας γενιάς και αρκετών διανοουμένων του ηπειρωτικού ευρωπαϊκού χώρου (και λιγότερο της Αγγλίας). Η απήχηση αυτή ενδεχομένως οφείλεται στην υπόσχεση ενός καλύτερου μέλλοντος σε σχέση με το καταστροφικό παρελθόν και το διαιρεμένο ευρωπαϊκό παρόν. Εντούτοις, δεν έγινε ικανοποιητική συζήτηση σχετικά με τις ασάφειες στη νοηματοδότηση της έννοιας «Ευρώπη», ακριβώς διότι η πολιτική λειτουργία του συνθήματος ανταποκρινόταν σε μια ποικιλία διαφορετικών υποκειμένων, από τους πολιτικούς των εθνικών κρατών και τους αρχηγούς τοπικιστικών κινήματων (=regionalist leaders) έως τους επιχειρηματίες του τουρισμού και τους πανεπιστημιακούς φοιτητές που συμμετέχουν σε προγράμματα εκπαιδευτικών ανταλλαγών.

Θα ήθελα να υποστηρίξω την άποψη ότι στην ουσία δεν υφίσταται διαφορά μεταξύ αυτού του τρόπου κατασκευής της ευρωπαϊκής ταυτότητας – της εμμονής δηλαδή στην πολιτισμική ταυτότητα και της επίρρωσης των κοινών πολιτισμικών στοιχείων μέσω της πολιτικής προπαγάνδας, ώστε να προσελκυστεί η κοινή γνώμη – και της διαδικασίας σφυρηλάτησης των εθνικών ταυτοτήτων στην Ευρώπη στη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων, η οποία προσέλαβε τη μορφή είτε της δημιουργίας νέων εθνών-κρατών είτε της οικοδόμησης του έθνους στο πλαίσιο ήδη υφισταμένων κρατών. Ίσως είναι αρκετά ιδεαλιστικό να προσδοκά κανείς από τους αντι-ευρωπαϊστές επαγγελματίες πολιτικούς να αντιληφθούν (ή να ενδιαφερθούν για) αυτή την ιστορική παραλληλία, αλλά για τους λιγότερο κοντόφθαλμους οι επιπτώσεις

της αξίζει να διερευνηθούν. Διότι, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, όπως οι ευρωπαίοι σήμερα, έτσι ακριβώς και κατά το παρελθόν οι πατριωτικές ελίτ των εθνικών και εθνικιστικών κινήματων (ανεξάρτητα από το εάν αυτά αποτελούνταν από ιδεαλιστές ή πολιτικούς ρεαλιστές, βασιλόφρονες ή δημοκράτες και χωρίς να έχουν σημασία οι προσωπικοί ανταγωνισμοί των μελών τους ή οι διαφορετικές οπτικές σχετικά με τους επιχειρησιακούς τρόπους πραγμάτωσης των σκοπών τους και τη θεσμική οργάνωση του μελλοντικού κράτους) κατόρθωσαν να συγχωεύσουν τις διαφορές τους στην κοινή επιδίωξη μιας νέας ταυτότητας, η οποία, όπως ισχυρίζονταν, ήταν ουσιαστικά σύμφυτη με την ιστορία τους και τους υποσχόταν ένα καλύτερο μέλλον συγκριτικά με το παρόν τους.

Οι συνέπειες που είχε η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και της Γιουγκοσλαβίας και κυρίως η ενθάρρυνση που παρέσχε ο – περιορισμένης μνήμης – δυτικός κόσμος στα διαβήματα εθνικού αυτο-καθορισμού, προσέδωσαν πικρή γεύση στην ιστορική αισιοδοξία της εποχής μας και αποκάλυψαν ορισμένες εγγενείς αντιφάσεις στον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνεται η έννοια «Ευρώπη». Στις μέρες μας, κάθε λαός αναζητά την ιδιαίτερη ταυτότητά του και ερευνά εξονυχιστικά το παρελθόν του με σκοπό την ανάδειξη εκείνων των στοιχείων που θα του δώσουν τη δυνατότητα να διακρίνεται απόλυτα από τους γείτονές του (είτε τους αντιμετωπίζει ως παλιούς ή δυνητικούς καταπιεστές του είτε όχι).

«Θραύσματα της Ευρώπης» είναι ο θλιβερά ακριβής τίτλος ενός πρόσφατου άτλαντα της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης¹. Η ισχύς όμως των αυτονομιστικών κινήματων (=regionalism) οδηγεί και τη Δυτική Ευρώπη προς την ίδια κατεύθυνση. Πράγματι, οι οπαδοί του δυτικού «ρετζιοναλισμού» κάνουν έκκληση για μια «Ευρώπη των περιφερειών». Είναι προφανές, ωστόσο, ότι επικαλούνται την Ευρώπη σαν μια θαυματουργή λύση ενώπιον αυτού που αντιλαμβάνονται ως πολιτικό και οικονομικό αδιέξοδο – κάτι που συμβαίνει άλλωστε και στις μετακομμουνιστικές χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Κατά τη γνώμη μου λοιπόν, αυτή η πανταχού παρούσα αναζήτηση εθνικής και τοπικής ταυτότητας

τας ανταγωνίζεται τη φιλοδοξία για τη συγκρότηση μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας, με την έννοια ότι τέτοιου είδους εδαφικοί προσδιορισμοί της πολιτικής κοινωνίας (=political community) – όπως ακριβώς τα αιτήματα όλων των εθνικιστικών κινημάτων – προϋποθέτουν την ιεραρχική ανωτερότητα εκείνης της νομιμοφροσύνης, που φέρνει την Ευρώπη σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με την εθνική κοινότητα. Η αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας αντιφάσκει επίσης με τις τελεολογικές επαγωγές (=implications) που αποτελούν δομικό στοιχείο της πολιτισμικής απεικόνισης της ενότητας του ευρωπαϊκού παρελθόντος. Η απεικόνιση αυτή αποσκοπεί στη δικαιολόγηση των αξιώσεων που προβάλλονται για τη μελλοντική πορεία της Ευρώπης.

Προτείνω λοιπόν να διερευνήσουμε τους βασικότερους τρόπους προσέγγισης της ιστορίας της Ευρώπης ως ενιαίου όλου αποσκοπώντας στη μελέτη της σημασίας τους για τη συγκρότηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Μετά από μια βιαστική ματιά στην ιστοριογραφία, θα εστιάσουμε το ενδιαφέρον μας στις δύο σημαντικότερες προσεγγίσεις: την Ευρώπη ως πολιτισμική παράδοση και τον ηγεμονικό ρόλο του έθνους-κράτους στη σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστορία. Στη συνέχεια, θα προχωρήσουμε σε ορισμένες συμπερασματικές σκέψεις για τη σχέση μεταξύ του ευρωπαϊκού παρελθόντος και μιας έννοιας της ευρωπαϊκής ταυτότητας που μπορεί ενδεχομένως να αποτελέσει κάτι περισσότερο από ρητορικό τέχνασμα.

2. Η ιστοριογραφία η οποία αναφέρεται στην ιστορία της Ευρώπης – από την *The Cambridge Modern History*, που βασίστηκε στην εννοιολόγηση του λόρδου Acton και εκδόθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα, έως τη μεσοπολεμική σειρά *Peuples et civilisations*, η οποία εκδόθηκε από τους Halphen και Sagnac, ή την πρόσφατη *Propylaen Geschichte Europas*² – συντίθεται αποκλειστικά από την ιστορία των ευρωπαϊκών εθνών-κράτων. Το γεγονός αυτό δεν προκαλεί σχεδόν καμία έκπληξη, εφόσον η σύγχρονη ιστοριογραφία από το θετικισμό και μετά αποτελεί παράγωγο της «εποχής των εθνών-κράτων». Η Ευρώπη δεν συζητήθηκε ποτέ. Ήταν μόνο μια γεωγραφική περιοχή και για το λόγο αυτό θεωρείται ότι υπήρχε πάντοτε και ότι κατέχει ορισμένα κοινά γνωρίσματα που τη διαφοροποιούν από άλλες περιοχές του πλανήτη.

Επειδή οι γενικές αυτές ιστορίες της Ευρώπης είναι κατά κύριο λόγο πολιτικές ιστορίες, τα ενοποιητικά γνωρίσματα της Ευρώπης προσδιορίζονται ουσιαστικά με δύο τρόπους: Πρώτον, διαμέσου της ιστορίας των κρατών που έχουν υπό την κατοχή τους τα εδάφη της ευρωπαϊκής ηπείρου και των οποίων η οικονομική και στρατιωτική ισχύς τους επέτρεψε να εξαπλώσουν τον έλεγχό τους σε παγκόσμια κλίμακα. Δεύτερον, διαμέσου των «μεγάλων κινημάτων» τα οποία επηρέασαν μεγάλες περιόδους της ευρωπαϊκής ιστορίας. Τέτοια «κινήματα» είναι οι εισβολές των βαρβάρων, η χρι-

στιανουσίνη, η φεουδαρχία, η συγκρότηση των πρώτων κρατών, ο καπιταλισμός κ.ά.

Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, οι πιο πολλές από τις γενικές ιστορίες γράφτηκαν σε στιγμές οξείας κρίσης του ευρωπαϊκού πολιτισμού: ο Henri Pirenne έγραψε την *Ιστορία της Ευρώπης* σ' ένα γερμανικό στρατόπεδο συγκέντρωσης στο διάστημα 1917-1918. Ο H. A. L. Fisher στο έργο του *Μια ιστορία της Ευρώπης* (1935) επικαλέστηκε κατηγορηματικά την ελευθερία ενάντια στην «εξάπλωση της δουλείας» που απειλούσε την πρόοδο. Η *Ευρωπαϊκή κληρονομιά*, που εκδόθηκε από τους Ernest Barker, George Clark και Paul Vaucher, σχεδιάστηκε από τα υπουργεία παιδείας των συμμαχικών κυβερνήσεων στη διετία 1942-1943. Το σεμινάριο του Federico Chabod, που αφορούσε στην ιδέα της Ευρώπης, έλαβε χώρα στο κατακτημένο από τους ναζί Μιλάνο στα 1943-1944. Ο John Bowle έγραψε την *Ενότητα της ευρωπαϊκής ιστορίας* κυρίως στη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου³.

Οι ιστορίες της Ευρώπης, που επικεντρώθηκαν στην πολιτική ιστορία των επιμέρους κρατών, αντιμετώπισαν δυσκολίες, οι οποίες αφορούσαν στην συμφιλώση των διακρατικών συγκρούσεων με τη δυναμική της ενότητας που διαφαινόταν στην εξέλιξη της Ευρώπης ως ενιαίου όλου. Τέτοιες προσεγγίσεις κατέφευγαν σε όρους όπως «ενότητα» και «διαφορά» (στην πραγματικότητα «ενότητα στη διαφορά») για να χαρακτηρίσουν την ιστορία της Ευρώπης. Αυτά ήταν μάλλον ρητορικά σχήματα παρά αναλυτικές κατηγορίες και γι' αυτό απέτυχαν να εξηγήσουν την ιστορικά αναμφισβήτητη ανάπτυξη των ανταγωνισμών μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών. Όντως, θα μπορούσε να υποστηριχθεί η άποψη ότι η ιστορική φιλολογία των τελευταίων δεκαετιών, η οποία υπερθεματίζει την ευρωπαϊκή ιδέα, άνηθε στο πλαίσιο μιας μακράς περιόδου απουσίας πολέμου, που είχε την τύχη να ζήσει η Ευρώπη μετά τη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου (σε μια τέτοια περίπτωση μπορούμε να αναμένουμε ενδιαφέρουσες επανεκτιμήσεις στα χρόνια που έρχονται). Ορισμένοι ιστορικοί της Ευρώπης έχουν συνειδητοποιήσει αυτή την αντίφαση και επιχειρήσαν να την υπερβούν κάνοντας διάκριση μεταξύ των πολιτικών διαιρέσεων και των πολέμων που χαρακτηρίζουν το παρελθόν της Ευρώπης αφενός και της πολιτισμικής της ενότητας αφετέρου.

Η *Ιστορία της Ευρώπης* του Pirenne είναι μοναδική ως προς αυτό, διότι είναι δομημένη γύρω από τα «μεγάλα κινήματα» που εξηγούν την ευρωπαϊκή εξέλιξη και περιγράφουν κάθε γεγονός που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ιδιαίτερο και ειδοποιό γνώρισμα της ευρωπαϊκής ηπείρου. Ωστόσο, ο Pirenne δεν βρέθηκε στην ανάγκη να αντιμετωπίσει τις διαλυτικές συνέπειες που είχαν οι αλληλοεξοντωτικοί πόλεμοι των σύγχρονων ευρωπαϊκών κρατών, εφόσον η ιστορική του πραγματεία περατώνεται στα μέσα του 16ου αιώνα με τη Μεταρρύθμιση. Όλοι οι άλλοι συγγραφείς ταύτισαν την Ευ-

ρώπη με την ελευθερία και το δυτικό πολιτισμό και – χωρίς να το αντιλαμβάνονται – στο έργο τους απηχείται το κλασσικό προοδοκεντρικό όραμα του Voltaire⁴.

Μερικοί ιστορικοί, όπως ο Federico Chabod και ο Denys Hay, επεδίωξαν να παραμερίσουν το πρόβλημα που αφορά στην συμφιλίωση του πλήρους συγκρούσεων ευρωπαϊκού παρελθόντος, παραβλέποντας την ευρωπαϊκή πολιτική ιστορία και αναζητώντας απλά την ιδέα της Ευρώπης⁵. Εντούτοις, ακόμη και χωρίς να το θέλουν, ενήργησαν ως πρόδρομοι των ιστορικών που βρίσκονται σε στενή επαφή με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα: ο Jean Baptiste Duroselle, ο πιο πρόσφατος και διακεκριμένος εκπρόσωπος αυτής της ιστοριο-

τελεί πολιτισμικό δημιούργημα.

Χρειάζεται μόλις ενός λεπτού σκέψη για ν' αντιληφθούμε τον παραλογισμό κάθε απόπειρας ταύτισης των ιστορικών και ακόμη και των πολιτισμικών συνόρων της Ευρώπης με τη γεωγραφική της αναπαράσταση, όπως αυτή εμφανίζεται στους άτλαντες από τον 19ο αιώνα. Εάν ανατρέξουμε στα στοιχεία, που ισχυριζόμαστε ότι συνιστούν τις πηγές του ευρωπαϊκού πολιτισμού, θα διαπιστώσουμε ότι τόσο ο ελληνορωμαϊκός πολιτισμός όσο και η ιουδαιο-χριστιανική μονοθεϊστική θρησκεία έχουν ως πλαίσιο αναφοράς τις μεσογειακές αυτοκρατορίες, οι οποίες εξαπλώθηκαν προς τη Μέση Ανατολή και τη Βόρεια Αφρική και ελάχιστα προς τις βο-

γραφικής τάσης, συνειδητά προσέγγισε την Ευρώπη μέσω του τελεολογικού πρίσματος της ευρωπαϊκής ενότητας. Η τελεολογική προσέγγιση του Duroselle αντιστοιχεί στον τρόπο με τον οποίο οι εθνικιστές ιστορικοί επιχείρησαν πάντοτε να ερευνήσουν την ιστορία των εθνών με πλαίσιο αναφοράς το εγγεγραμμένο σχήμα, σύμφωνα με το οποίο η σκοπιμότητα του έθνους εξαντλείται στη συγκρότηση του έθνους-κράτους⁶.

3. Ο λόγος γι' αυτή τη σύντομη αναδρομή στην ιστοριογραφία της ιστορίας της Ευρώπης δεν είναι η άρνηση του γεγονότος ότι υπάρχουν πολλοί τρόποι συγγραφής της ιστορίας της Ευρώπης (ζήτημα στο οποίο θα επανέλθω αργότερα). Αναφέρθηκα σ' αυτή απλά και μόνο επειδή μας βοηθά να διασαφηνίσουμε τις δυσκολίες που προκύπτουν από την υπόθεση ότι, αφού η Ευρώπη είναι μια ενιαία ήπειρος, πρέπει να υπάρχει κατ' ανάγκη κάποια κοινή ευρωπαϊκή ταυτότητα, της οποίας τα στοιχεία μπορούν να εντοπιστούν στο ευρωπαϊκό παρελθόν. Όμως είναι απλοϊκό να πιστεύει κάποιος ότι ο χώρος πολύ περισσότερο από τον χρόνο είναι ένα διαρκές και αναλλοίωτο στοιχείο, ένας δημιουργός έξω από την ιστορία. Αντίθετα, η Ευρώπη ως χώρος και χρόνος απο-

ρειο-δυτικές περιοχές της Ευρώπης, διαμέσου των Άλπεων⁷. Αυτό σημαίνει ότι η Ευρώπη υπήρξε μία περιφέρεια. Η πρώτη εμφάνισή της στην ιστορία – με την ίδρυση της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας από τον Καρλομάγνο στα 800 μ.Χ. – υπήρξε συνέπεια της κατάρρευσης των κεντρικών περιοχών των κλασσικών αυτοκρατοριών⁸. Μάλιστα, λόγω της εσχατολογικής ταύτισης της Ευρώπης με τη χριστιανοσύνη και την αυτοκρατορία, στο διάστημα των πολλών αιώνων που διήρκεσε ο αγώνας εναντίον των Αράβων και των Οθωμανών, τα σύνορα του ευρωπαϊκού κόσμου εξακολούθησαν να ταλαντεύονται βίαια. Ακόμη κι αν η μεσογειακή Ιβηρία θεωρήθηκε τμήμα της χριστιανικής Ευρώπης πριν από την reconquista, οπωσδήποτε αυτό δεν συνέβαινε με τα νοτιο-ανατολικά σύνορα της Ευρώπης, τα οποία αναερέθηκαν και μετατοπίστηκαν κατ' επανάληψη στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από την πτώση του Βυζαντίου έως τους αντεκδικητικούς πολέμους των Αψβούργων εναντίον των Οθωμανών στη διάρκεια του 18ου αιώνα⁹.

Από την σκοπιά της ιστορίας, περισσότερο διαμφισβητούνται τα βορειο-ανατολικά σύνορα της Ευρώπης. Η συμβολική σημασία των συνόρων για την ανθρώπινη ταυτότητα δεν

έχει ανάγκη έμφασης. Στην περίπτωση της Ευρώπης, τα εξωτερικά σύνορα χρησιμοποιήθηκαν πάντοτε με σκοπό να οριοθετήσουν τα γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν την «ευρωπαϊκότητα». Για μεγάλο χρονικό διάστημα, τα βορειο-ανατολικά σύνορα ακολούθησαν την εκπολιτιστική επιρροή της χριστιανοσύνης, είτε με τους τεύτονες ιππότες είτε με την ρωσική «τρίτη Ρώμη». Ο παράγοντας που συνέβαλε καθοριστικά στο διαχωρισμό της Ευρώπης από την Ασία ήταν η επίδραση του εκδυτικισμού που επέβαλε ο Μέγας Πέτρος στη Ρωσσία. Ο αυλικός γεωγράφος Vasilii N. Tatischev προσδιόρισε τα Ουράλια ως το φυσικό όριο που επιβεβαιώνει τη συμμετοχή της μητροπολιτικής Ρωσσίας στην Ευρώπη και την καθιστά κυρίαρχη στην ασιατική αποικιακή της περιφέρεια κατά μίμηση των δυτικο-ευρωπαϊκών αυτοκρατοριών. Στην πραγματικότητα λοιπόν, η Ευρώπη ως γεωγραφική περιοχή μόνο στη διάρκεια του 18ου αιώνα απέκτησε τα καθορισμένα εκείνα σύνορα, με βάση τα οποία την αναγνωρίζουμε σήμερα. Αυτά, άλλωστε, είναι τα σύνορα, τα οποία με μικρές μόνο τροποποιήσεις αναπαρήχθησαν χαρτογραφικά μέχρι σήμερα¹⁰. Για τη Ρωσσία λειτούργησαν ως οπτική αναπαράσταση, που αντακακλούσε με ακρίβεια την ταύτιση της Ευρώπης με την πολιτισμική ηγεμονία της Δυτικής Ευρώπης. Ωστόσο, ήδη από την εποχή του Μεγάλου Πέτρου ως τις μέρες μας, η Δύση κατά διαστήματα εξέφρασε αμφιβολίες σχετικά με το εάν η Ρωσσία αποτελεί πράγματι ευρωπαϊκή χώρα. Οι αμφιβολίες αυτές δηλώνουν την ασύνειδη (ή την πολιτικού χαρακτήρα) διολίσθηση από το κριτήριο του γεωγραφικού χώρου προς ηθικές αξίες, οι οποίες συνδέονται οργανικά με αυτή την ίδια την ταύτιση της Ευρώπης με το δυτικό πολιτισμό¹¹.

4. Η πίστη σε μια κοινή ευρωπαϊκή ταυτότητα προέκυψε όχι μόνο από τη γεωγραφική νομενκλατούρα (της «μεταβλητής γεωμετρίας», όπως είδαμε), αλλά και από την ευρωπαϊκή αντίληψη για τον μη ευρωπαϊκό κόσμο. Από την σκοπιά της ανθρωπολογίας, η ιδέα της Ευρώπης ως μοναδικής και ενιαίας ολότητας θα μπορούσε να συγκροτηθεί μόνο σε σχέση με ό,τι δεν είναι ευρωπαϊκό. Η ανάδυση της ευρωπαϊκής ιδέας μπορεί να αναχθεί ιστορικά στην οριστική ρήξη με τον κλασσικό κόσμο, την εποχή που το Ισλάμ απέκοψε τη Δύση από την Κωνσταντινούπολη και ανάγκασε την Ευρώπη να αποδυθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα σε αγώνα εναντίον του¹². Ωστόσο, υπεράνω όλων, η αντίθεση της Ευρώπης με τους νέους κόσμους ήταν το γεγονός που προσέφερε έρεισμα στα γνωρίσματα της ιδιαιτερότητας και της ανωτερότητας, τα οποία συγκρότησαν την αυτο-εικόνα της Ευρώπης. Η επέκταση των γνώσεων της παγκόσμιας γεωγραφίας, διαδικασία η οποία επιταχύνθηκε αρχικά στη διάρκεια του 16ου αιώνα ως συνέπεια της ανακάλυψης της Αμερικής και στη συνέχεια στη διάρκεια του 18ου αιώνα με την ανακάλυψη της Αυστραλίας, απέδειξε αφεαυτής την τεχνολογική

ανωτερότητα της Ευρώπης. Η επίγνωση (=realisation) ότι υπήρξαν στο παρελθόν άλλες μορφές κοινωνικής οργάνωσης, ακόμη και αρχαίοι πολιτισμοί στην αμερικανική ήπειρο και την Ινδία (εξαιρούμε τον κινεζικό πολιτισμό) οδήγησε φιλοσόφους, ιδεολόγους, εξερευνητές και ταξιδιώτες στην επεξεργασία εργαλείων κατανόησης, τα οποία προέρχονταν από τα πεδία της αρχαιολογίας, της ανθρωπολογίας, της φιλολογίας και της στατιστικής. Συνετέλεσε επίσης στη δημιουργία – λιγότερο ή περισσότερο – παράδοξων μύθων, με βάση τους οποίους γινόταν αντιληπτή η πρόοδος της ανθρωπότητας σε συνάρτηση με τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Σε παλαιότερες ιστορικές περιόδους, ιδιαίτερα μετά την ανακάλυψη της Αμερικής, τα θρησκευτικά ιδεώδη είχαν εξασφαλίσει τη δικαίωση για τον επιθετικό επεκτατισμό, την υλική απληστία και τη ρατσιστική περιφρόνηση των Ευρωπαίων έναντι των ιθαγενών. Η ραγδαία ανάπτυξη της οικονομίας των μεγάλων ευρωπαϊκών κρατών και των αποικιών τους στη διάρκεια του 18ου αιώνα, επιβεβαίωσε την οικονομική ανισότητα των σχέσεων μεταξύ της Ευρώπης και του εξω-ευρωπαϊκού κόσμου. Όμως πάνω απ' όλα, τα διαφορετικά νήματα των παλαιότερων αντιλήψεων για τον εξω-ευρωπαϊκό κόσμο αποτέλεσαν ένα σώμα (drawn together) και μετασχηματίστηκαν από την ολιστική και ενοποιητική αντίληψη του Διαφωτισμού, που εξελάμβανε τον ευρωπαϊκό πολιτισμό ως πρόοδο¹³. Ο Edward Said υποστήριξε την άποψη ότι ο «οριενταλισμός» αποτελεί ευρωπαϊκή πολιτισμική κατασκευή¹⁴. Ωστόσο, ακριβώς διαμέσου αυτής της διαδικασίας «ανατολικοποίησης» του μη ευρωπαϊκού κόσμου, οι Ευρωπαίοι διανοούμενοι κατασκεύασαν ένα ενιαίο πλέγμα πολιτισμού, το οποίο στη συνέχεια εξασφάλισε τη βάση για την προβολή της μοναδικότητας της ευρωπαϊκής ταυτότητας, καθώς επίσης και για τη δικαίωση της επιθετικής επέκτασης της Ευρώπης. Η αιγυπτιακή εκστρατεία του Ναπολέοντα Βοναπάρτη λειτούργησε ως γέφυρα για τη μεταγενέστερη αποικιοκρατία, καθώς συνδύασε την στρατιωτική κατάκτηση με την επιστημονική εξερεύνηση¹⁵. Ο ιμπεριαλισμός του 19ου αιώνα απέσπασε την ιδεολογική του δικαίωση μέσω της πεποίθησης της ανωτερότητας του ευρωπαϊκού πολιτισμού και της υπεροχής των όπλων και της τεχνολογίας του δυτικού κόσμου. Μόνο αποχρώσεις θρησκευτικής αποστολής προστέθηκαν στην έννοια του καθήκοντος που θεωρούσε ότι έχει η Ευρώπη για την επιβολή των αξιών της στους λιγότερο τυχερούς λαούς της γης. Από την αποαποικιοποίηση και μετά, οι ίδιες αξίες επέζησαν ως ένα είδος αυτοσυγκαταβατικής αυταρέσκειας, που αποξημιώνει για την απώλεια του σημαντικού ρόλου που διαδραμάτιζε παλαιότερα η Ευρώπη σε παγκόσμια κλίμακα¹⁶.

Ποιες ήταν αυτές οι αξίες; Οι ιδιαίτερες ιδιότητες που αποδίδονται στην Ευρώπη, ο πολιτισμικός και συναισθηματικός απόηχος που προκαλεί ακόμη το όνομά της, μορφοποιήθηκαν στη διάρκεια του 18ου αιώνα από Ευρωπαίους διανοού-

μένους, οι οποίοι με δυσκολία χρησιμοποίησαν παλαιότερες αντιλήψεις τροποποιώντας τες όμως ριζικά και συγκροτώντας για πρώτη φορά μια ενιαία έννοια του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Η καινοτομία αυτή οφείλεται στο πνευματικό κίνημα του Διαφωτισμού και πιστοποιείται ιστορικά από την ανάγκη επινόησης του όρου «πολιτισμός». Γνωρίζουμε λοιπόν ότι ο όρος «πολιτισμός» εισέδωσε στη γαλλική γλώσσα μόλις στη δεκαετία του 1760.

Κατά πρώτο λόγο, ο όρος «ευρωπαϊκός πολιτισμός» είχε την έννοια της πολιτισμικής παράδοσης του ευρωπαϊκού κόσμου και απηχούσε λεκτικά την ιδέα της προόδου της ανθρωπότητας. Υπό τον όρο «ευρωπαϊκός πολιτισμός» στεγάζονταν ποικίλα δεδομένα, τα οποία κυμαίνονταν από τις αλληπάλληλες ιστορικές ενσαρκώσεις του πολιτισμού σε διάφορα έθνη (η περίπτωση του Voltaire και του Gibbon) έως την συνθετική φιλοσοφία της ιστορίας (η περίπτωση του Condorcet και του Hegel). Όπως στην περίπτωση των εθνικιστικών «ιδρυτικών» μύθων («mythes fondateurs»), έτσι και στην προκειμένη περίπτωση αμφισβητείται σοβαρά η δυνατότητα επιβεβαίωσης μιας τέτοιας πολιτισμικής παράδοσης με ιστορικούς όρους, πρώτον διότι προτάσσεται και θεωρείται ως δεδομένη η αρραγής εθνική συνέχεια, και δεύτερον διότι υποδηλώνεται μια ιδιάζουσα ανάγνωση του παρελθόντος, στο πλαίσιο των πολλών ερμηνευτικών επιλογών που προσφέρει πάντοτε η ιστορία.

Όμως ο όρος «ευρωπαϊκός πολιτισμός» αναφερόταν επίσης σε τρία ειδικότερα γνωρίσματα, που σχετίζονται κατά σειρά με το οικονομικό πεδίο, την ιδιωτική και τη δημόσια σφαίρα. Ο οικονομικός ατομικισμός ως χαρακτηριστικό στοιχείο του ευρωπαϊκού πολιτισμού (και γενικότερα του δυτικού πολιτισμού) υπήρξε άρθρο πίστης τόσο για τον Adam Smith και τον François Quesnay όσο και για τους φιλελεύθερους οικονομολόγους του 19ου αιώνα, δηλαδή τους J.B. Say, Carlo Cattaneo και J.S. Mill. Πάντως, στον οικονομικό ατομικισμό θύουν και οι σημερινοί ιδεολόγοι των ευρέως αναγνωρισμένων αρετών του καπιταλισμού. Ο οικονομικός ατομικισμός εξηγεί την αυτοπεποίθηση με την οποία ο πολιτισμός εξισώνεται με την πρόοδο, διότι (σύμφωνα με την κομψότατη προσέγγιση του Cattaneo)¹⁷ προσδιόρισε τα αίτια της ευρωπαϊκής ανάπτυξης. Η ευρωπαϊκή οικονομική ανάπτυξη συντελέστηκε με όχημα την ανταγωνιστική επιχειρηματικότητα (=entrepreneurship) της αγοράς, πρακτική που βρισκόταν σε πλήρη αντίθεση με τα στατικά χαρακτηριστικά των κυριαρχούμενων από το κράτος αυτοκρατοριών της Κίνας και της Ινδίας.

Το δεύτερο γνώρισμα του ευρωπαϊκού πολιτισμού έχει σήμερα σε μεγάλο βαθμό εξαφανισθεί, λόγω των θεμελιωδών κοινωνικών μεταλλαγών που επέφεραν οι νέες γενιές στις τελευταίες δεκαετίες. Μπορεί να περιγραφεί ως η εκπολιτιστική επιρροή (με την έννοια του Norbert Elias) κανονικοποιημένων μορφών κοινωνικότητας. Ο βαθμός διάχυσης των

«ηθών» (=mores/moeurs), «τρόπων» (=manners/civilities), της «ευγένειας» και των «κανόνων» στις κοινωνικές σχέσεις χρησιμοποιήθηκε ως κριτήριο για τη μακρά απόσταση που διήνυσε ο πολιτισμός από την εποχή της βαρβαρότητας. Είναι ενδεικτικό του ευρωκεντρισμού των συγγραφέων και της κοινωνίας του Διαφωτισμού και του 19ου αιώνα, από τον d'Alembert και τον Schleirmacher έως τα εγχειρίδια συμπεριφοράς για φιλόδοξους υπαλλήλους της belle époque¹⁸, ότι η κινεζική κοινωνία, το πιο εκλεπτυσμένο παράδειγμα τυπικώς οριοθετημένων κοινωνικών σχέσεων, είχε σταθερά αγνοηθεί και συστηματικά περιφρονηθεί.

Το τρίτο κατά σειρά γνώρισμα του ευρωπαϊκού πολιτισμού είναι αυτό που ο Norberto Bobbio αποκάλεσε «ευρωπαϊκή ιδεολογία»¹⁹. Πρόκειται για τον ισχυρισμό ότι η ελευθερία αποτέλεσε πάντοτε εγγενές χαρακτηριστικό της ευρωπαϊκής παράδοσης της διακυβέρνησης, σε αντίθεση με την αυθαίρετη χρήση της ισχύος, η οποία συνιστά αναπόσπαστο στοιχείο του δεσποτισμού. Από τον Machiavelli και τον Bodin έως την αντι-κομμουνιστική Δυτική Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου και της περιόδου που ακολούθησε, η ιδιαιτερότητα της ευρωπαϊκής δημόσιας αρχής (=public governance) αποτέλεσε πάντοτε άρθρο πίστης. Κατά το 18ο αιώνα, οι Emmerich de Vattel και Edmund Burke επεξεργάζονταν τα όρια της αντίληψης της «ελευθερίας», που χαρακτήριζε τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, και τα μετατόπισαν από τη φυσικο-δικαιική θεμελίωση της δημοκρατικής διακυβέρνησης (=res publica) στις διεθνείς σχέσεις. Στο πλαίσιο αυτό, το δημόσιο δίκαιο μετεξελίχθηκε σε ρυθμιστικό παράγοντα για την εξισορρόπηση της ισχύος ενός αριθμού ισοδύναμων περίπου κρατών. Το γεγονός αυτό αντιμετωπίστηκε επίσης ως ιδιαιτερότητα του ευρωπαϊκού κόσμου. Κατά το 19ο αιώνα, και μάλιστα από την στιγμή που έπαυσε να υφίσταται η απειλή της κυριαρχίας του Ναπολέοντα, η ελευθερία της δημόσιας αρχής (=public governance) ταυτίστηκε βαθμιαία με τη ναπολεόντεια εμπειρία του ενημερωμένου, ορθολογικού και ενιαίου κρατικού μηχανισμού, καθώς οι φιλελεύθεροι συμεριζόνταν την πίστη στο διοικητικό μηχανισμό του κράτους θεωρώντας τον κινητήρια δύναμη της προόδου. Η πεποίθηση ότι η ευρωπαϊκή μορφή διακυβέρνησης υπερέχει θεμελιώθηκε στο αξίωμα ότι μόνον ελεύθεροι πολίτες έπρεπε να κυβερνώνται με αυτό τον τρόπο. Στη συνέχεια και με αύξουσα κλίμακα γινόταν σαφές ότι αναγκαία συνέπεια αυτής της αντίληψης ήταν πως η τυραννική διακυβέρνηση άρμοζε σε δουλπορεπείς λαούς, δηλαδή σε λαούς των αποικιών (και Ρώσους), οι οποίοι χρειάζονται αυστηρή καθοδήγηση²⁰.

Εάν η πολιτισμική παράδοση της Ευρώπης, στην πιο ιδεοτυπική της μορφή, άφησε περιθώρια για μια βυζαντινή και κατά συνέπεια και ρωσική κληρονομιά και εναλλακτική ανάπτυξη, το αναπόφευκτο γενικό συμπέρασμα είναι πως τα γνωρίσματα που αποδίδονται στον ευρωπαϊκό πολιτισμό – δηλαδή ο οικονομικός ατομικισμός, καθώς και οι ιδιαίτερες

μορφές κοινωνικότητας και διακυβέρνησης του κράτους – αντιστοιχούν μόνο στη Δυτική Ευρώπη. Στην πραγματικότητα, κάθε αναγωγή στην ευρωπαϊκή παράδοση υπό την έννοια του πλαισίου επιβεβαίωσης της ενότητας της ευρωπαϊκής ιστορίας, εκλαμβάνει τη Δυτική Ευρώπη ως πρότυπο και δίνει στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη ένα ρόλο υποταγμένου ακόλουθου και μιμητή. Είναι δύσκολο λοιπόν να μην ληφθούν ιδιαίτερα υπόψη οι συνέπειες μιας τέτοιας ανισομέρειας στο πλαίσιο κάθε συζήτησης που αναφέρεται στην ενότητα της ευρωπαϊκής ιστορίας (για να μην αναφερόμαστε και στην ευρωπαϊκή ταυτότητα).

Ιστορικοί που προέρχονται από την Ανατολική Ευρώπη (και ιδιαίτερα από την Πολωνία) αμφισβήτησαν συστηματικά τη δυτικοευρωπαϊκή ηγεμονία που προκύπτει από παρόμοια ερμηνευτικά σχήματα²¹. Όσον αφορά στην πολιτισμική παράδοση, αφενός εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στην αδιάσπαστη συνέχεια της ορθόδοξης χριστιανοσύνης, η οποία μέσω της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μπορεί να αναχθεί στις αρχαιοελληνικές απαρχές του ευρωπαϊκού πολιτισμού, και αφετέρου εμμένουν στον καθοριστικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι σλαβικοί λαοί στην εξάπλωση της χριστιανικής θρησκείας προς τα ανατολικά²². Δεν έχει τόση σημασία η ιστορική αξιολογία τέτοιων ερμηνειών όσο η ίδια η ύπαρξή τους, διότι υπογραμμίζουν τη νομιμότητα της άρθρωσης διαφορετικών τρόπων πρόσληψης της ιστορίας της Ευρώπης.

Προφανώς είναι πάντοτε δυνατό να γραφεί η ευρωπαϊκή ιστορία σαν να επρόκειτο για την ιστορία ενός ενιαίου κράτους. Η ιστορία που θα προκύψει θα διαφοροποιείται σημαντικά ανάλογα με τον άξονα, το επίπεδο ή το χρονολογικό πλαίσιο που υιοθετείται. Η εστίαση του ενδιαφέροντος στο ρόλο που διαδραμάτισε η χριστιανοσύνη συνιστά μία τέτοια προσέγγιση, λόγω της εξάπλωσης της χριστιανικής θρησκείας σε όλη την έκταση της ευρωπαϊκής ηπείρου (μολονότι η χριστιανική θρησκεία δεν είναι προνόμιο της Ευρώπης). Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι οι πιο πολλοί υπέρμαχοι της ευρωπαϊκής παράδοσης επιμένουν στην ενοποιητική λειτουργία της χριστιανικής θρησκείας, η τελευταία – με ανάλογη περίπου αληθοφάνεια – είναι δυνατόν να ερμηνευτεί ως παράγοντας διαίρεσης της Ευρώπης, εξαιτίας των δογματικών ρήξεων που κατ' επανάληψη, όπως αποδείχτηκε, και ήδη από τον τέταρτο αιώνα μ.Χ. είχε την τάση να προκαλεί. Δεν είναι βεβαίως δύσκολο να προταθεί πλήθος άλλων παραγόντων, οι οποίοι επηρέασαν την εξέλιξη της Ευρώπης στη συνολικότητά της. Μάλιστα, οι παράγοντες αυτοί θα μπορούσαν να είναι πειστικοί και θεμιτοί κατά τον ίδιο τρόπο που είναι η χριστιανοσύνη και η πολιτισμική παράδοση. Για παράδειγμα, η ιστορία της Ευρώπης θα μπορούσε να ερμηνευτεί με άξονα αναφοράς την αποψίλωση των δασών (=forest clearing), τη διαδικασία γεωργικού αποικισμού (από την εποχή της αρχαίας Ρώμης, αν όχι της αρχαίας Ελλάδος, έως το Μεσαίωνα), τους δρόμους του εμπορίου

(από το δέκατο αιώνα και μετά), την συγκρότηση και ανάπτυξη των εθνικών πολιτισμών (ξεκινώντας από τους οργανωμένους κατά περιοχές λαούς της μετα-καρολίγγειας αυτοκρατορίας), το ενιαίο θεσμικό πλαίσιο της φεουδαρχίας, τις ταξικές δομές, την ανάπτυξη των κρατών, την πνευματική παράδοση, το βασικό γνώρισμα του οικονομικού ατομισμού, την οικονομική ανάπτυξη της Ευρώπης και τη διεύδυσή της σε όλες της ηπείρους κ.λπ. Καμμία από αυτές τις ερμηνευτικές εκδοχές δεν έχει αποκλειστικότητα, καθώς η σχετική τους σημασία μεταβάλλεται διαμέσου των αιώνων αναλόγως του ερμηνευτικού άξονα που επιλέγεται κάθε φορά. Όμως ακριβώς επειδή η ερμηνευτική βαρύτητα των ποικίλων αυτών προσεγγίσεων διαφοροποιείται αντικειμενικά (αναλόγως της ιστορικής περιόδου) και υποκειμενικά (αναλόγως του επιπέδου και της σκοποθεσίας του ερευνητή), η μεγάλη πληθώρα ερμηνευτικών αξόνων στην προσέγγιση της ιστορίας της Ευρώπης συνεπάγεται σημαντικές αποκλίσεις. Για το λόγο αυτό, άλλοτε είναι ενδεχόμενο να τονίζονται οι ρήξεις και οι διαιρέσεις (χρονολογικές και γεωγραφικές) και άλλοτε είναι πιθανό να δίνεται έμφαση στα κοινά στοιχεία που χαρακτηρίζουν την Ευρώπη ως ιστορική ολότητα. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο η ιστορία της Ευρώπης δεν πρέπει να περιοριστεί αναγκαστικά στην αυθαίρετη επιλογή ενός ενοποιημένου παρελθόντος, ιδιαίτερα μάλιστα όταν αυτό το παρελθόν ταυτίζεται κατά τρόπο επιτακτικό με τη Δύση²³.

5. Η ιστορία της Ευρώπης στη διάρκεια του 19ου και του 20ού αιώνα κυριαρχήθηκε από την παρουσία του έθνους-κράτους. Το έθνος-κράτος εκλαμβάνεται συμβατικά ως μία μόνο πλευρά του κατά πολύ γενικότερου φαινομένου της νεωτερικότητας, για το λόγο ότι οι ρίζες της έννοιας ανάγονται ιστορικά στη Γαλλική Επανάσταση (μία από τις κατεστημένες πηγές της νεωτερικότητας). Η αναγωγή αυτή αντιμετωπίζεται ως ένδειξη του γεγονότος πως όποιες κι αν ήταν οι πολιτικές απόπειρες να τεθούν φραγμοί στο δρόμο της προόδου, η λαϊκή εξουσία αντικατέστησε την απολυταρχία του παλαιού καθεστώτος (=ancien regime) ως πηγή νομιμοφροσύνης προς το κράτος. Διαρκώς από τότε, από τον Mazzini έως τις μέρες μας, ο λαός υπό την έννοια του έθνους λειτούργησε ως το πεδίο, πάνω στο οποίο στηρίζαν την εγκυρότητα του λόγου και την αναγκαιότητα του αγώνα τους εθνικοί και εθνικιστές ηγέτες, εθνικοί και εθνικιστικοί κύκλοι. Τα συμπεράσματα που εξάγονται από μια τέτοια επιβεβαίωση της εθνικιστικής ιδεολογίας είναι διάφορα και συνήθως εμφανίζονται ως αλληλένδετα: Ότι ο λαός συμμερίζεται μία κοινή αίσθηση ένταξης σε ένα έθνος, ακόμη κι αν, για μακρύ χρονικό διάστημα, δεν το είχε συνειδητοποιήσει. Ότι το άτομο μπορεί να ανήκει μόνο σε ένα έθνος. Ότι η ίδια η ύπαρξη του έθνους καθιστά μόνιμη την αξίωση για ένα κυρίαρχο κράτος. Ότι ο λαός ταυτίζεται ενστικτωδώς με το έθνος ακό-

μη και στις περιπτώσεις εκείνες όπου η εθνική ανεξαρτησία δεν έχει επιτευχθεί ακόμη. Ότι μια τέτοια ταύτιση ή ένας τέτοιος εθνικός πατριωτισμός υπερτερούν άλλων πίστεων σε μία υποτιθέμενη ιεραρχία ιδεωδών αξιών, και το γεγονός αυτό τους παρέχει το δικαίωμα να απαιτούν ακόμη και την αυτοθυσία των πολιτών²⁴.

Οι αμφιβολίες αναφορικά με το εάν οι πολίτες αντιλαμβάνονταν και συμμερίζονταν την εθνική νομιμοφροσύνη των πολιτικών τους elites, έκαναν την εμφάνισή τους περίπου έναν αιώνα μετά τη Γαλλική Επανάσταση. Υπήρξαν μάλιστα η αιτία για τις σημαντικότερες προσπάθειες που ανέπτυξαν αυτές οι elites προς την κατεύθυνση εκείνη που οι κοινωνικοί

Οι ερμηνείες των ιστορικών δίνουν μορφή στο παρελθόν όχι ακριβώς υπό την έννοια μιας αδιάρρηκτης χρονικής συνέχειας, αλλά υπό την έννοια μιας «εθνικής» διαδικασίας, η οποία αποκορυφώνεται με αδήριτη αναγκαιότητα στη συγκρότηση του έθνους-κράτους. Οι ερμηνείες αυτές γέμισαν τα σχολικά εγχειρίδια των νέων γενεών και πρόσφεραν το αναγκαίο γεγονοτολογικό έρεισμα στο συμβολισμό των εθνικών επετείων, των εθνικών μνημείων και των εορτασμών εθνικής μνήμης. Δεν είναι τυχαίο ότι η χρυσή εποχή της ιστοριογραφίας αυτού του τύπου συνέπεσε με την περίοδο των οξυτάτων μορφών εθνικισμού, που αναδύθηκαν στην Ευρώπη περίπου από το 1870 έως το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέ-

επισημάνοντες ονομάζουν «διαδικασία κατασκευής του έθνους». Ωστόσο, ποτέ δεν τέθηκε εν αμφιβόλω η νομιμότητα της πρωταρχικής νομιμοφροσύνης στο έθνος. Όντως, στο πεδίο των διεθνών σχέσεων, το έθνος θεωρήθηκε ως παράγοντας ενίσχυσης της κυριαρχίας του κράτους και της αυτονομίας των πράξεών του.

Οι ιστορικοί φέρουν σημαντική ευθύνη για τη συγκρότηση της ιδεολογίας του εθνικισμού, είτε δεσμεύτηκαν πολιτικά είτε όχι. Στη διάρκεια της διαδικασίας κατασκευής του έθνους, που χαρακτηρίζει ουσιαστικά το σύνολο των ευρωπαϊκών κρατών από τον όψιμο 19ο αιώνα, οι ιστορικοί λειτούργησαν κατ' ανάγκη ως κομβικής σημασίας παράγοντες, ακόμη κι αν η εμπλοκή τους δεν ήταν ούτε η μοναδική ούτε η πλέον καθοριστική. Οι ιστορικοί κατείχαν πάντοτε μία απηνήθιστα προνομιακή θέση στη διαδικασία της κοινωνικής επικοινωνίας, εφόσον το επιδοτημονικό τους αντικείμενο υπήρξε η πρώτη ύλη τόσο των πολιτικών αντιπροσώπων όσο και των λαϊκών αφηγημάτων. Μάλιστα, η εποχή του θετικισμού πρόσθεσε μία αίγλη επαγγελματικής αυθεντίας και ιεροτελεστίας στις «από καθέδρας» διακηρύξεις των ιστορικών.

μου (αν βέβαια εξαιρέσουμε την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και της Γιουγκοσλαβίας). Έτσι από τη μια πλευρά οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί των κρατών στον όψιμο 19ο αιώνα και σε όλη τη διάρκεια του 20ού σε συνδυασμό με την αλματώδη ανάπτυξη του αριθμού των εγγραμμάτων και του βαθμού της πολιτικής συμμετοχής των μαζών, και από την άλλη πλευρά η έξαρση των εντάσεων μεταξύ των κρατών, κατέστησαν επιτακτική τη χρήση της ιστορίας ως μηχανισμού για τη συγκρότηση εθνικής ταυτότητας και τη διαμόρφωση πατριωτικού φρονήματος. Κι αυτό όχι μόνο στα νεοϊδρυμένα τότε έθνη-κράτη, όπως η Ιταλία, η Γερμανία και η Πολωνία, αλλά και σε έθνη-κράτη με μακραίωνη κρατική υπόσταση, όπως ήταν η Μεγάλη Βρετανία, η Γαλλία και η Ρωσία²⁵.

Αποτελεί ανεπαρκή και παραπλανητική κοινοτοπία ο ισχυρισμός ότι η ιστορία επανερμηνεύεται διηνεκώς με κριτήριο τις σκοπιμότητες και τα ερωτήματα του παρόντος. Τουλάχιστον, είναι αναγκαίο να προσθέσουμε ότι η πολιτική ιστορία αφηγείται πάντοτε την ερμηνευτική εκδοχή των νικητών: σημαντικές θεσμικές ρήξεις στην ιστορία της χώρας, όπως η ανατροπή μοναρχικών ή δημοκρατικών πολιτευμάτων, η ήτ-

τα των φασιστικών καθεστώτων, ή ακόμη λιγότερο τραυματικές μεταβολές της πολιτικής ατμόσφαιρας που συνοδεύουν παρατεταμένες περιόδους ξένης πολιτικής κυριαρχίας, καταλήγουν πάντοτε σε διαφορετικές (και συχνά ριζικά διαφοροποιημένες) ερμηνείες, οι οποίες αρνούνται την υποκείμενη και συναινετική συνέχεια που διακήρυξε η προγενέστερη «επίσημη» ιστοριογραφία (έως τη στιγμή που με τη σειρά τους και με το πέρασμα του χρόνου οι νέες ερμηνευτικές εκδοχές θεσμοποιούνται και μετασχηματίζονται επίσης σε ορθοδοξίες). Ωστόσο, αυτό που παραμένει αναλλοίωτο είναι το παράδειγμα του έθνους-κράτους ως αναπόφευκτου δημιουργήματος του ιστορικού παρελθόντος του έθνους.

Ενδεχομένως, μόνο μια δραματική μεταβολή των εδαφικών συνόρων θα ήταν σε θέση να αμφισβητήσει το κυρίαρχο ερμηνευτικό σχήμα της συνέχειας, που απορρέει από το έθνος και το έθνος-κράτος, καθώς η εδαφική επικράτεια συνιστά το πρωταρχικό και κατ' εξοχήν συγκεκριμένο στοιχείο της ταύτισης έθνους και κράτους. Ακόμη και στην περίπτωση που δημιουργεί πρόβλημα στην «πλειοψηφούσα» εθνότητα, όπως και στις αποσχιστικές εθνικές μειοψηφίες, απλώς ενισχύει την τελεολογική ορθότητα των διεκδικήσεών τους. Λόγου χάριν στο πλαίσιο της ιστοριογραφίας της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας (πρόκειται για ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον παράδειγμα), το ζήτημα κατ' ουσίαν τέθηκε στο περιθώριο με τον αβάσιμο ισχυρισμό ότι η Ανατολική Γερμανία δεν υπάρχει²⁶. Απομένει να δούμε τι είδους ιστοριογραφικές συνέπειες θα προκύψουν παραδείγματος χάριν σε δύο τόσο διαφορετικές περιπτώσεις, όπως αυτές της Ρωσίας και της Δημοκρατίας της Τσεχίας, ως αποτέλεσμα της περικλοπής της εδαφικής τους επικράτειας. Το προηγούμενο της σωβινιστικής και «αναθεωρητικής» ιστοριογραφίας που αναπτύχθηκε μετά το πέρας του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου στις χώρες, οι οποίες αντιμετώπισαν με δυσαρέσκεια τις διευθετήσεις που επέβαλαν οι συνθήκες ειρήνης, δεν είναι ενθαρρυντικό.

Η επιτυχία της «εθνικής» ιστοριογραφίας να διατηρήσει κυρίαρχο το παράδειγμα του έθνους-κράτους υπήρξε δεδομένη και καθολική. Στην καθημερινή μας ζωή, στο σπίτι, στο σχολείο, στους δρόμους, σε ορισμένες χώρες και στην εκκλησία, περιβαλλόμαστε από ένα σύνολο αποδεικτικών στοιχείων του εθνικού μας παρελθόντος, όπως κτήρια, μνημεία, αναμνηστικές πλάκες, τοπία, σημαίες, ενδυμασίες, εθνικές εορτές κ.λπ. Τέτοιον είδους υλικές αποδείξεις του ιστορικού παρελθόντος, όπως είναι τα αποσπάσματα της εθνικής ιστορίας που θυμόμαστε από το σχολείο ή που μαθαίνουμε με την ανάγνωση ή από την τηλεόραση, γίνονται αντικείμενα πρόσληψης και νέων επεξεργασιών από τους πολίτες του έθνους-κράτους σε διάφορα βέβαια επίπεδα και με ποικίλους τρόπους, ωστόσο σπάνια σχεδόν και σε ειδικές περιπτώσεις με το δραστικά συμμετοχικό τρόπο που επιθυμούν οι εθνικιστές (=national patriots). Όμως οι εθνικές

ταυτότητες σταθεροποιούνται και μεταβιβάζονται με όχημα μια τέτοιου τύπου εθνική ιστορία και την καθολική υλική παρουσία της. Επίσης, το φάσμα των νοημάτων που αποδίδει ένας πολίτης στην εθνική ταυτότητα είναι ανυπολόγιστα ευρύ: παραδείγματος χάριν, επιδεικνύει υπερηφάνεια για την εθνική ομάδα ποδοσφαίρου ή για τα «εθνικά» εδέσματα, όπως τα μακαρόνια, ενώ στην αντίθετη περίπτωση, ξενοφοβικό πατριωτισμό ή ντροπή για τη συμπεριφορά των αγροτών συμπατριωτών του (=countrymen). Πάντως, θα ήταν δύσκολο ν' αρνηθούμε πόσο βαθειά ριζωμένη είναι η εθνική ταυτότητα στη ζωή των Ευρωπαίων του 20ού αιώνα.

Στις μέρες μας έχει συγκροτηθεί μια άφθονη φιλολογία σχετικά με τις διαδικασίες με τις οποίες επανειλημμένα και πάντοτε σκόπιμα κατασκευάστηκε πολιτισμικά η ιστορική οντότητα του έθνους στο πλαίσιο που όριζαν οι «ιδρυτικοί» μύθοι (=mythes fondateurs) – συνήθως η γλώσσα, η απώτερη και συχνά μυθική ιστορία, το έδαφος, ορισμένες φορές η θρησκεία ή μια αίσθηση εθνικής διαφοροποίησης. Αυτό δεν σημαίνει ότι τα έθνη απλώς και μόνο επινοούνται (μολονότι σε κάποιες περιπτώσεις κάτι τέτοιο συμβαίνει πράγματι). Μία κοινή αίσθηση πολιτισμικής κοινότητας θα μπορούσε ιδιαίτερα εύκολα να δημιουργηθεί και να εμπεδωθεί στις περιπτώσεις εκείνες, όπου ποικίλα στοιχεία από αυτά που απαρτίζουν αυτήν την κοινή αίσθηση – οι «ιδρυτικοί» μύθοι δηλαδή – και τα οποία κυκλοφορούσαν ήδη σε σημαντικό βαθμό μεταξύ ορισμένων elites, λόγω ακριβώς της συμβολικής τους σημασίας επιτείνονται και διαμέσου της σκοπιμότητας που εξυπηρετούν λειτουργούν ως αποδεικτικά στοιχεία της ύπαρξης του έθνους. Επίσης δεν πρέπει να αρνηθούμε το γεγονός ότι, όταν σε στιγμές κρίσης, στο πλαίσιο ορισμένων πρώιμων κρατικών σχηματισμών της Δυτικής Ευρώπης, έκανε την εμφάνισή της μια μορφή υβριδικού εθνικισμού υπό την έννοια μιας αίσθησης εθνικής ταυτότητας, το ιδεολογικό αυτό μόρφωμα είχε ρίζες που βυθίζονταν στο απώτερο παρελθόν. Όμως αυτό δεν εξασφαλίζει αποδεικτικά στοιχεία για τη δήθεν φυσική και αιώνια ύπαρξη του έθνους, όπως αξιώνουν οι εθνικιστές, σαν να επρόκειτο για κάποιο δημιουργικό ιστορικό υποκείμενο εκτός ιστορίας²⁷. Όποια κι αν ήταν τα στοιχεία που διαδραμάτισαν κρίσιμο ρόλο στην ενθάρρυνση των ατόμων ώστε τα τελευταία να έχουν την αίσθηση μιας κοινής ταυτότητας και οτιδήποτε συνέβαλε στη συγκρότηση τέτοιων «φαντασιακών κοινοτήτων», που επανειλημμένα έγιναν αντικείμενο μίμησης σε όλη την Ευρώπη, ο αναγκαιός προσδιορισμός του εθνικού εγώ διαμέσου της παρουσίας της ετερότητας του Άλλου, του ξένου, υπήρξε ο καταλυτικός παράγοντας στο πεδίο του συμβολικού, που οδήγησε στην ανακάλυψη της εθνικής ταυτότητας. Ενσωμάτωση και αποκλεισμός λειτούργησαν πάντοτε ως είδωλα του καθρέφτη. Η μετάβαση από τον πολιτισμικό εθνικισμό στην πολιτική έκφραση της εθνικιστικής ιδεολογίας συνεπαγόταν οργάνωση, επιστράτευση και συνήθως

ένοπλο αγώνα και ήταν δυνατή μόνο διαμέσου της αναγνώρισης του Άλλου ως εχθρού του εθνικού εαυτού.

Στο πλαίσιο που ορίζουν οι εθνικές ιστοριογραφίες, γίνεται φανερή η τάση να θεωρείται ως δεδομένο ότι από τη στιγμή που συγκροτείται το έθνος (που «ανακαλύπτει τον εαυτό του» με τους όρους της εθνικιστικής ιδεολογίας), τα μέλη που το απαρτίζουν έχουν συνείδηση των δεσμών που τα συνδέουν με την εθνική κοινότητα. Εντούτοις, εκτός των ορίων της εθνικιστικής ιδεολογίας, μία παρόμοια αντίληψη καταλήγει στην εσφαλμένη ανάγνωση τόσο της ιστορίας όσο και της λογικής των εθνικών κινημάτων, που στον αγώνα για εθνική ανεξαρτησία εμπλέκουν πάντοτε μόνο μία μειονότητα. Ποτέ στο παρελθόν στο πλαίσιο του έθνους-κράτους δεν έτυχε να διαπιστώσουμε αυτόματη μετάβαση από την κατασκευή του έθνους στην εθνική νομιμοφροσύνη. Αυτό δεν με εκπλήσσει σχεδόν καθόλου, διότι με βάση τις διαδικασίες ιστορικής εξέλιξης όλων των κοινωνιών – ευρωπαϊκών ή όχι – οι κύριες αρχές στις οποίες το άτομο αποδίδει νομιμοφροσύνη δεν είναι ούτε το κράτος ούτε η δυναστεία. Αντίθετα, οι αρχές αυτές έχουν κατ' εξοχήν τοπικό χαρακτήρα και είναι η οικογένεια, οι συγγενείς, το χωριό και η εκκλησία.

Το παρελθόν της Ευρώπης χαρακτηρίζεται από την ετερογένεια των κοινωνιών της σε όλα τα επίπεδα. Μια τέτοια ετερογένεια αποδεικνύει την άνιση διαδικασία συγκρότησης των κρατών στη διάρκεια των αιώνων. Στο πλαίσιο που ορίζει η εν λόγω διαδικασία, μόνο λίγα από τα εκατοντάδες κράτη, που αναδύθηκαν στη διάρκεια του Μεσαίωνα και των πρώιμων Νέων Χρόνων, πέτυχαν να μετασχηματιστούν σε μεγαλύτερες και ισχυρότερες ιστορικές οντότητες. Όμως η ετερογένεια αυτή περιγράφει επίσης τις κοινωνικές και πολιτισμικές πρακτικές, τις μορφές επικοινωνίας και οικονομικών συναλλαγών, τα δίκτυα των δημόσιων και ιδιωτικών εξουσιών, τις μορφές των οικογενειακών και θρησκευτικών σχέσεων, τις σχέσεις φιλίας και εχθρας, τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις και τις κοινωνικές σχέσεις, με τις οποίες οι αρχές ήταν υποχρεωμένες να διεκπεραιώνουν τις υποθέσεις, καθώς εξάπλωναν την κυριαρχία τους στην εδαφική τους επικράτεια. Αυτός είναι και ο λόγος εξαιτίας του οποίου και παρά την χιλιετή ύπαρξη των κρατών και την υφιστάμενη από μακρού χρόνου υβριδική αίσθηση της εθνικής ταυτότητας, που συγκρότησαν κάποιες (κυρίαρχες συνήθως) εθνικές ομάδες στην Ευρώπη, η σφυρηλάτηση των εθνικών κρατών υπήρξε μια ιδιαίτερα παρατεταμένη και δύσκολη διαδικασία. (Παραρμπιπτόντως, αυτός ο ίδιος λόγος εξηγεί γιατί είναι πρόδηλα ανιστορικό και προχωρούμε στην εννοιολογική πρόσληψη του παρελθόντος – όπως κάνει ακόμη η σύγχρονη κοινωνιολογική επιστήμη – αντικαθιστώντας την παράδοση με τη νεωτερικότητα και αντιμετωπίζοντας την παράδοση σαν ένα θλιβερό και γρήγορα εξαφανιζόμενο κατάλοιπο.)

Η ίδια η ύπαρξη τόσο πυκνών (=thick) κοινωνικών και πολι-

τισμικών μορφωμάτων, από τα οποία απαρτίζεται κάθε έθνος-κράτος, εξηγεί το παγκόσμιο ενδιαφέρον και τη συχνή επιθετικότητα με την οποία οι εκπρόσωποι του έθνους ή του έθνους-κράτους αποπειράθηκαν να ενσταλάξουν και να επιβάλουν την ομοιομορφία της εθνικής ταυτότητας. Το τεράστιο πείραμα του διοικητικού εκσυγχρονισμού που απότόλμησε ο Ναπολέοντας με σκοπό την ενοποίηση της Ευρώπης κληροδότησε το πλαίσιο και αρκετά κατάλληλα εργαλεία για τον έλεγχο και τη μείωση των πολιτισμικών και ως ένα βαθμό και των κοινωνικών διαφορών στα όρια του κράτους²⁸. Από τη στιγμή που στο Βατερλώ εξέλιπε η απειλή της στρατιωτικής κατοχής και της ανεξέλεγκτης άσκησης της εξουσίας, οι φιλελεύθεροι δεν διατήρησαν επιφυλάξεις αναφορικά με τις μεθόδους άσκησης της εξουσίας που εισήγαγε ο Ναπολέοντας, διότι ήταν πεπεισμένοι ότι στο πλαίσιο του έθνους-κράτους οι μέθοδοι αυτές θα τους επέτρεπαν να κατανόησουν και να ρυθμίσουν τους μηχανισμούς της κοινωνίας χάριν της προόδου. Έκτοτε, οι κυβερνώσες élites τόσο των φιλελεύθερων όσο και των συντηρητικών υιοθέτησαν τον κρατικό συγκεντρωτισμό και την επαγγελματικοποίηση του διοικητικού μηχανισμού και της γραφειοκρατίας ως αναγκαία στοιχεία για την ενίσχυση του έθνους-κράτους. Αυτό συνέβη κατ' εξοχήν στις περιπτώσεις που το έθνος-κράτος συγκροτούνταν εξ αρχής ή όπου οι περιφερειακές ή εθνικές διαφορές αντιμετωπίστηκαν κανονικά ως απειλή για την εθνική ακεραιότητα.

Ακόμη μια φορά η Ευρώπη λειτούργησε ως πρότυπο (κάτι που συνέβη άλλωστε και στην περίπτωση του ευρωπαϊκού πολιτισμού), με την έννοια ότι η συγκρότηση του έθνους-κράτους έγινε η βασική φιλοδοξία των εθνικιστών σε όλη την Ευρώπη. Ιστορικά και πολιτικά, ήταν εξαιρετικά ασυνήθιστο για επείσακτα πρότυπα να μεταβάλουν το περιεχόμενο και τις συνέπειές τους. Η πρόσληψη του έθνους-κράτους στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη διέφερε βεβαίως σε πολλά από τον τρόπο που εξελίχθηκε το έθνος-κράτος στη Δύση. Περισσότερο σε ό,τι αφορά στην πολύ μεγαλύτερη έμφαση που δόθηκε στο κράτος παρά σε ό,τι αφορά στις έννοιες της λαϊκής κυριαρχίας και της ιδιότητας του πολίτη²⁹. Ωστόσο και στη Δυτική Ευρώπη, αυτό που δίνει την εντύπωση ότι αναπτύχθηκε με πολύ μεγάλη επιτυχία στο πλαίσιο της διαδικασίας «κατασκευής» του έθνους, ήταν η ισχύς του διοικητικού μηχανισμού του κράτους και τα πολιτισμικά σύμβολα του πατριωτισμού. Στη Δυτική Ευρώπη η μακροαίωνα ύπαρξη θεσμικών δομών του κράτους εξασφάλισε το πλαίσιο, το οποίο διευκόλυνε τη σταδιακή πύκνωση μιας κοινής αίσθησης εθνικής ταυτότητας. Το γεγονός αυτό δεν ελήφθη υπόψη από τους εθνικιστές ηγέτες άλλων περιοχών (ενδεχομένως δεν θα μπορούσε και να δημιουργήσει κάποια διαφοροποίηση). Σε μια Ευρώπη των εθνών-κρατών³⁰, ήταν αναπόφευκτο ότι το δυτικο-ευρωπαϊκό πρότυπο, που συνοψίζεται στην αξίωση του κυρίαρχου κράτους να μετασχηματιστεί

σε εθνικό, θα έπρεπε να διέπει και τις βλέψεις των εθνικών κινημάτων της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, μολονότι – με δεδομένη την περίπλοκη ανάμιξη εθνοτικών και θρησκευτικών ομάδων – αυτό συνεπαγόταν περιορισμένη ανοχή έναντι των δυνητικά ανταγωνιστικών μειονοτήτων.

Οι εθνοτικές ομάδες, που κυριαρχούν πληθυσμιακά και πολιτικά στο πλαίσιο του κράτους, αποδεικνύονται πάντοτε αδιάφορες προς τις διεκδικήσεις των μειονοτήτων. Πράγματι, στις περιπτώσεις που τέτοιες μειονότητες κατάφεραν ν' αποκτήσουν την πολιτική τους ανεξαρτησία και να μετεξελιχθούν σε πλειοψηφίες, συχνά τα ιστορικά τους τεκμήρια έγιναν ανελαστικά, καθώς το συγκεντρωτικό πρότυπο εναντίον του οποίου αγωνίστηκαν παρουσιάζεται ως το μοναδικό μέσο που θα μπορούσαν να μετέλθουν για την σταθεροποίηση της εθνικής τους ταυτότητας. Συχνά επίσης πληθυσμιακά κυρίαρχες εθνότητες, οι οποίες έχουν συγκροτήσει από παλιά ή συγκρότησαν πρόσφατα ανεξάρτητο κράτος, εξαπολύουν ανηλεείς πολιτικές, που αποσκοπούν στην καταπίεση της γλωσσικής και πολιτισμικής ταυτότητας των μειονοτήτων. Αυτό επιτυγχάνεται αφενός με την επιβολή ενιαίου ως προς τη γλώσσα εκπαιδευτικού συστήματος και αφετέρου με τη θέσπιση προϋποθέσεων ή ανώτατων επιτρεπόμενων ορίων για την πρόσβαση στη δημόσια απασχόληση. Από την άποψη αυτή, παρατηρείται μια καταθλιπτική συνέχεια μεταξύ της πολιτικής που ακολούθησαν στον ύστερο 19ο αιώνα τόσο η ιμπεριαλιστική Ρωσία έναντι των Βαλτικών Εθνών και των Αρμενίων, όσο και η Ουγγαρία των Μαγνάρων έναντι των Ρουμάνων και των Κροατών, αλλά και της πολιτικής που εφάρμοσαν αφενός η Πολωνία προς τους Λιθουανούς και τους Εβραίους ή η Ρουμανία προς τους Μαγνάρους στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, και αφετέρου η Εσθονία προς τους Ρώσους μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης.

Όπως γνωρίζουμε καλά, αυτές οι πολιτικές ανάγκασαν τις μεγαλύτερες και ισχυρότερες τουλάχιστον μειονοτικές εθνότητες να συγκροτήσουν αμυντικούς μηχανισμούς: να προχωρήσουν δηλαδή αρχικά στη διάδοση μιας αίσθησης εθνικής ταυτότητας και στη συνέχεια να τη μετασχηματίσουν σε πολιτικό κίνημα³¹. Η ιστορική εμπειρία της Ευρώπης (και άλλων περιοχών του πλανήτη) στη διάρκεια του 19ου και του 20ού αιώνα σε ό,τι αφορά στις απόπειρες του ελεγχόμενου από την επικρατούσα εθνότητα κράτους για γρήγορη και βίαιη ενσωμάτωση και αφομοίωση των μειονοτικών εθνότητων, επέτεινε την αίσθηση της ενσωμάτωσης ή του αποκλεισμού των τελευταίων. Οι μειονοτικές εθνότητες αισθάνθηκαν ότι γίνονται θύματα διακρίσεων. Αυτός είναι ο μηχανισμός με τον οποίο το έθνος-κράτος πραγματικά πολλαπλασίασε τις εθνικές ταυτότητες στην Ευρώπη σε όλο και μεγαλύτερη κλίμακα.

6. Κανείς δεν θα μπορούσε ν' αρνηθεί τον ηγεμονικό ρόλο που διαδραμάτισε το έθνος-κράτος στην ιστορία της σύγχρο-

νης Ευρώπης. Ωστόσο, δεν έχει δοθεί η δέουσα προσοχή στις επιπτώσεις που είχε η κυριαρχία του έθνους-κράτους στη συγκρότηση της έννοιας «Ευρώπη». Στη διάρκεια του αιώνα που η ευρωπαϊκή ισχύς βρισκόταν στο απόγειό της (δηλαδή από τον πόλεμο του οπίου του Palmerston έως την ήττα του ναζισμού), η «Ευρώπη» ήταν κάτι που υποτασσόταν άμεσα στον όλο και πιο κραυγαλέο εθνικισμό.

Στη διάρκεια αυτής της περιόδου, οι νοσηματοδοτήσεις της έννοιας «Ευρώπη» ουσιαστικά μπορούν να ταξινομηθούν σε δύο κατηγορίες, που και οι δύο επενδύονται με τη γλώσσα του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Η «Ευρώπη» χρησιμοποιούνταν είτε ως συνώνυμο του ιμπεριαλισμού των ευρωπαϊκών κρατών, με άλλα λόγια ως διαπίστωση της πολιτικής και οικονομικής τους ισχύος σε παγκόσμιο επίπεδο, είτε ως ρητορικός τρόπος που αντιπαρέθετε τον ευρωπαϊκό κόσμο στις απειλές των «άλλων» εναντίον του. Έτσι, προβαλλόταν ο ισχυρισμός ότι η Ευρώπη είχε ως αποστολή τον εκπολιτισμό των «κατώτερων» λαών του κόσμου, οι οποίοι έχασαν ακόμη και το δικαίωμα να ορίζουν την ιστορία τους. Η ιστορία τους μάλιστα σβύστηκε και ξανααγράφηκε από τους Ευρωπαίους ιστορικούς των αποικιακών κρατών³². Στο πλαίσιο του ιμπεριαλισμού κάθε ευρωπαϊκού κράτους, το μείγμα της επιθυμίας εκμετάλλευσης των οικονομικών πηγών, εγκαθίδρυσης ορθολογικής τάξης, επιβολής σκληρής πειθαρχίας και σωτηρίας των ψυχών των γηγενών αποκτούσε κάθε φορά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, σύμφωνα με τις τάσεις και την υποκρισία του έθνους.

Εάν η ταύτιση της Ευρώπης με τα (δυτικά) έθνη-κράτη της προσδιορίστηκε, όπως συνέβη, επιθετικά μέσω του ιμπεριαλισμού, η ιδεολογία της απειλής εναντίον των ευρωπαϊκών αξιών ήταν (και είναι) αμυντική. Η απειλή είναι δυνατό να προέρχεται τόσο από το εξωτερικό όσο και από το εσωτερικό της Ευρώπης. Στην περίπτωση που προερχόταν από το εξωτερικό, σήμαινε την αυξανόμενη ισχύ ανταγωνιστικών κρατών και εκφραζόταν είτε με τη ρητορική του «κίτρινου κινδύνου» (στις μέρες μας δεν προξενεί «φόβος» η Κίνα, αλλά η Ιαπωνία) είτε με τη ρητορική του αντι-αμερικανισμού, ο οποίος άφησε βαθειά ίχνη στη διανόηση του Μεσοπολέμου και ήρθε και πάλι στην επιφάνεια κατά διαστήματα από τα 1945 και μετά³³. Στην περίπτωση που προερχόταν από το εσωτερικό, μέχρι το 1914 προσελάμβανε τη μορφή της απροθυμίας των ηγετών των επιτευγμένων εθνικισμών να αναγνωρίσουν πολιτικά δικαιώματα στους άλλους, είτε μέσω της μεροληπτικής διάκρισης μεταξύ «ιστορικών» εθνών και «λαών χωρίς ιστορία», που εισηγήθηκαν ο Mazzini και ο Engels, είτε με πλαίσιο αναφοράς τους σκληρούς όρους της απειλής για την ισορροπία των δυνάμεων, που απηχεί η Realpolitik του Bismarck. Η ίδια η έννοια του ευρωπαϊκού πολιτισμού αναιρέθηκε στη συνέχεια από τις υπερβολές των εθνικιστικών, εθνικών, φυλετικών και θρησκευτικών διωγμών, που εξαπολύθηκαν στην περίοδο του Μεσοπολέμου και των

οποίων η αναγέννηση από το 1989 και μετά αντιμετωπίστηκε ακόμη και από τους μη-Ευρωπαίους, που διάκειντο φιλικά προς την Ευρώπη, ως στοιχείο που επιβεβαιώνει ότι το ειδοποιό γνώρισμα της ευρωπαϊκής ιστορίας δεν είναι η ενσωμάτωση της ετερότητας, αλλά ο αποκλεισμός της. Δεν είναι συμπτωματικό ότι οι απόπειρες των νεοφασιστών στις δεκαετίες του 1960 και 1970, οι οποίες αποσκοπούσαν στην υπέρβαση της περιθωριοποίησής τους με τις εκκλήσεις που απήρθυναν για την υπεράσπιση μιας ρατσιστικής «λευκής Ευρώπης»¹⁴, θα έπρεπε τώρα να υπαχθούν στις ευρύτερες εκκλήσεις για στεγανοποίηση των συνόρων της «Ευρώπης» έναντι των κυμάτων των προσφύγων, που προέρχονται από την

κοσι πέντε εκατομμύρια ανθρώπους σε εθνικές μειονότητες β) στην πεποίθηση ότι θα έπρεπε η εθνική ανεξαρτησία να συνοδεύεται από τις ευρωπαϊκές μορφές πολιτικής αντιπροσώπευσης (οι οποίες σύντομα υποβαθμίστηκαν μέσω των χειραγωγημένων εκλογών και των υποκριτικών διαδικασιών) και προπαντός γ) στη διατήρηση της οικονομικής εξάρτησης αυτών των νέων ευρωπαϊκών εθνών-κρατών από τη Δύση.

Πανθομολογείται ότι οι πολιτικοί έχουν μικρή μνήμη. Στις μέρες μας, όμως, πώς είναι δυνατό να αποφύγουμε να δούμε τις ιστορικές αναλογίες που υφίστανται μεταξύ της διαδικασίας εθνογένεσης και της τροπής που πήραν τα πράγματα

Ανατολική Ευρώπη και την πρώην Γιουγκοσλαβία.

Τόσο η Ευρώπη των εθνών-κρατών, όσο και η ευρωπαϊκή πολιτισμική παράδοση είναι δυτικόστροφες ως προς τις απαρχές και τη διαδοχική τους διάδοση. Το γεγονός αυτό συνιστά ένα από τα θεμελιώδη προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει κάθε απόπειρα συγγραφής της ευρωπαϊκής ιστορίας ως ενιαίου όλου. Πρόβλημα επίσης αποτελεί και η προσπάθεια των πολιτικών να δημιουργήσουν μια ενωμένη Ευρώπη. Στο εσωτερικό της Δυτικής Ευρώπης εκδηλώνεται μια κάποια αυταρέσκεια αναφορικά με τις αξίες, τις οποίες η Ευρωπαϊκή Ένωση θα επιχειρήσει να ενσωματώσει με κριτήριο την παραπάνω ταύτιση. Πρόκειται για αξίες των οποίων οι απαρχές είναι δυνατό να αναχθούν στο πνευματικό κίνημα του Διαφωτισμού, αλλά παρ' όλα αυτά φέρουν έκτυπη τη σφραγίδα της ιστορίας των νικητών. Για το λόγο αυτό, ίσως είναι η κατάλληλη ευκαιρία για να υπενθυμίσουμε την ευθύνη των δυτικών κρατών για τον υπονομευτικό ρόλο του εθνικισμού στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη μετά το 1918. Η ευθύνη αυτή είναι δυνατό να συνοψιστεί α) στην επιμονή των δυτικών κρατών να επιβάλουν λύσεις σχετικά με τη ρύθμιση των συνόρων, οι οποίες μετέτρεψαν είκοσι έως εί-

στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη μετά την κατάρρευση της σοβιετικής αυτοκρατορίας στα 1989; Μετά την ανυπομονησία με την οποία η Δύση αναγνώρισε τα νέα κράτη (δημιουργώντας εκ νέου εθνικές μειονότητες της πληθυσμιακής τάξης των 20-25 εκατομμυρίων και διευκολύνοντας την έκρηξη του τρομερού και ανεξέλεγκτου πολέμου της Γιουγκοσλαβίας) και μετά την εμμονή στην άμεση υιοθέτηση δογματικών και στενών ορισμών της πολιτικής και της οικονομικής ελευθερίας, σε ορισμένα τέτοια κράτη επακολούθησε μια παρέκκλιση προς ψευδο-αντιπροσωπευτικά κοινοβουλευτικά πολιτικά συστήματα, σε όλα, ωστόσο, έκανε στη συνέχεια την εμφάνισή της η καταστροφική κατάρρευση του βιοτικού επιπέδου και η εξάρτηση από τη Δύση. Συνολικά, οι εξελίξεις αυτές δημιούργησαν μια επικίνδυνη αίσθηση απογοήτευσης και διογκούμενης μνησικαχίας εναντίον των δυτικών κοινωνιών.

Κατά βάση, στο διάστημα 1914-1945, η Ευρώπη αποτέλεσε πεδίο μάχης πρωτόγωνων εθνικιστικών υπερβολών, οι οποίες βρίσκονταν σε κατάφωρη αντίθεση με κάθε αξίωση ανωτερότητας του ευρωπαϊκού πολιτισμού (αν εξαιρέσουμε ίσως την ευρωπαϊκή τεχνολογία της καταστροφής). Εύκολα

γίνονται κατανοητοί οι λόγοι για τους οποίους η αποστροφή που προξένησαν οι θηριωδίες του ναζισμού και του φασισμού, στο πλαίσιο των οποίων ο εθνικισμός κατάφερε να φτάσει στο αρνητικότερο σημείο παροξυσμού, θα έπρεπε να έχουν ενθαρρύνει ορισμένους γενναιόφρονες διανοούμενους και πολιτικούς, ώστε να αποκοπούν συνειδητά από το παρελθόν και να αναζητήσουν ένα εναλλακτικό δρόμο για το μέλλον.

Από ορισμένες απόψεις, ο Ψυχρός Πόλεμος διευκόλυνε μια τέτοια πρωτοβουλία, καθώς εξασφάλιζε την αναγκαία πολιτική δικαιολογία για την συνεργασία μεταξύ των εθνών-κρατών της Δυτικής Ευρώπης παρέχοντας συγχρόνως και την ενεργή υποστήριξη των Η.Π.Α. Στο πλαίσιο αυτό, οι στρατιωτικοί μηχανισμοί άμυνας προετοίμασαν το έδαφος για τις θεσμικές μορφές της οικονομικής συνεργασίας, οι οποίες οδήγησαν εν τέλει στη Συνθήκη της Ρώμης της 25ης Μαρτίου 1957. Η συγκρότηση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας αναπόφευκτα ενίσχυσε την ταύτιση της Ευρώπης με τη Δυτική Ευρώπη, ιδιαίτερα από την άποψη της προϊούσας αντίθεσης μεταξύ του οικονομικού δυναμισμού που προωθούσε η Κοινή Αγορά και της ακαμψίας της κυριαρχούμενης από τη Σοβιετική Ένωση Comecon.

Ακριβώς όμως λόγω της ταύτισης της Ευρώπης με τη Δυτική Ευρώπη και την ιδιαίτερη μορφή του καπιταλισμού της αγοράς (=market capitalism) που αποτελούσε την αιχμή του δόρατος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, τα όρια της ταύτισης Ευρώπης και Δύσης αποκαλύφθηκαν με την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης. Έκτοτε, οι διαπιστώσεις σχετικά με την πολιτισμική ενότητα της Ευρώπης προέρχονται κυρίως από τις μετα-κομμουνιστικές κοινωνίες των κρατών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης (εν μέρει εξαιτίας προφανών πολιτικών λόγων). Απεναντίας, στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και τα δυτικά κράτη-μέλη της εκφράστηκαν πολύ περισσότερες επιφυλάξεις, καθώς δίνεται απόλυτη προτεραιότητα στις οικονομικές μελέτες. Μια τέτοια απόκλιση ανάμεσα στα πολιτισμικά και τα οικονομικά οράματα της Ευρώπης, η οποία συνδυάζεται με τη βία που προκαλεί η αναγέννηση του εθνικισμού στα ίδια της τα σύνορα, δεν είναι δυνατόν παρά να εγείρει ερωτήματα, που αφορούν πρώτον στη δυνατότητα άρθρωσης μιας συνεπούς και συνεκτικής ερμηνείας της ενότητας της ευρωπαϊκής ιστορίας και δεύτερον που αναφέρονται στη σχέση του ευρωπαϊκού παρελθόντος με την σημερινή και τη μελλοντική ταυτότητα της Ευρώπης.

7. Υπάρχει μία εγγενής ομοιότητα μεταξύ όσων επιζητούν την ενότητα του ευρωπαϊκού παρελθόντος και των εθνικιστών που κατασκεύασαν την συνέχεια του εθνικού παρελθόντος του στη βάση των αξιώσεών τους για πολιτική ανεξαρτησία και νομιμοποίηση του έθνους-κράτους τους μέσω της διεθνούς αναγνώρισης. Στο βαθμό που υφίσταται μία διαφοροποίηση μεταξύ τους, αυτή εντοπίζεται στην σειρά και την

αλληλουχία, με την οποία συγκροτούνται παρόμοιες αξιώσεις: διότι αυτό που μπορεί να ονομαστεί ιδεολογία του ευρωπαϊσμού ενδυναμώθηκε μετά από την επιτυχημένη συγκρότηση της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς και οικονομίας, ενώ η εμμονή στη συνέχεια του εθνικού παρελθόντος υπήρξε συνέπεια της εθνικιστικής ιδεολογίας, η οποία προηγήθηκε της δημιουργίας της εθνικής οικονομίας (κατ' ανάγκη, εφόσον η συγκρότηση του έθνους-κράτους υπήρξε προαπαιτούμενο της συγκρότησης εθνικής αγοράς). Μια τέτοια διαφοροποίηση μπορεί να βοηθήσει στην εξήγηση των δυσκολιών που συνδέονται με το μετασχηματισμό των ρητορικών ισχυρισμών, που αναφέρονται στην ευρωπαϊκή ταυτότητα και βασίζονται στο ευρωπαϊκό παρελθόν, σε γενικευμένη και αυθεντική πίστη στην Ευρώπη, αλλά και σε υπερηφάνεια για την ιδιαιτερότητα του ευρωπαϊκού κόσμου, κάτι που οι εθνικιστές κατάφεραν να δημιουργήσουν στην περίπτωση των εθνικών ταυτοτήτων.

Το θεμελιώδες πρόβλημα που διαπιστώνεται σε όλες τις συζητήσεις των ιστορικών σχετικά με την ενότητα της ευρωπαϊκής ιστορίας έγκειται στην αντίφαση μεταξύ των ενεργειών που αποσκοπούν στην ενοποίηση και των πολιτικών, πολιτισμικών και οικονομικών διαφορών που συνιστούν γνωρίσματα του ευρωπαϊκού παρελθόντος (και του παρόντος). Με ποιο τρόπο είναι δυνατή η συμπίλωση αυτών των δύο πραγματικοτήτων; Ασφαλώς δεν είναι δυνατή μέσω μιας συμβατικής αφήγησης της ιστορίας της Ευρώπης, που περιγράφει το ευρωπαϊκό πολιτικό παρελθόν, αλλά ποτέ δεν προχωρεί στην εξήγηση των πιθανών ενοποιητικών στοιχείων που χαρακτηρίζουν από κοινού τα ευρωπαϊκά έθνη. Όντως, η ίδια η ιστορική αφήγηση δεν είναι δυνατόν παρά να υπογραμμίζει την έλλειψη ενότητας, που αποτελεί το καθοριστικό ίσως γνώρισμα του ευρωπαϊκού παρελθόντος.

Μια λύση στο δίλημμα αυτό είναι αυτή που επέλεξε ο J. B. Duroselle: να προκρίνει δηλαδή εκείνα μόνο τα γεγονότα της ιστορίας των διεθνών σχέσεων της Ευρώπης, τα οποία καθιστούν πρόδηλη την απόπειρα υπέρβασης των στενών δυναστικών ή εθνικών συγκρούσεων. Τέτοια γεγονότα είναι οι διαπραγματεύσεις που σηματοδοτούν το τέλος καταστροφικών πολέμων και αντιμετωπίζουν την Ευρώπη ως ενιαίο όλο (π.χ. Συνθήκη της Βεσφαλίας στα 1648, Συνέδριο της Βιέννης στα 1815, Συνθήκες των Βερσαλλιών στα 1919) ή η συγκρότηση διεθνών θεσμικών μηχανισμών (όπως το Διεθνές Δικαστήριο και η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα)¹⁵. Μια πιο εκλεπτυσμένη λύση είναι αυτή που προτείνει ο K. Pomiane. Στο πλαίσιο της, αναγνωρίζεται η διαλεκτική σχέση μεταξύ συγκρούσεων και δυναμικής υπέρ της ενοποίησης, και κατά συνέπεια η ιστορία της Ευρώπης ερμηνεύεται σαν να χαρακτηρίζεται από περιοδικές διαδικασίες δημιουργίας μίας συγκλίνουσας ταυτότητας – από τη μεσαιωνική χριστιανιστική και την επεξεργασία μιας κοινής πολιτισμικής και διανοητικής κληρονομιάς έως τις ενοποιητικές επι-

πτώσεις της οικονομίας του 19ου αιώνα. Η συγκλίνουσα αυτή ταυτότητα αμφισβητήθηκε και τελικά ηττήθηκε από τις φυγόκεντρες δυνάμεις των «εθνών», γεγονός που οδήγησε στους δύο Παγκοσμίους Πολέμους³⁶.

Από τη στιγμή που εγκαταλείφθηκαν οι προσπάθειες αναγωγής της ιστορίας του παρελθόντος της Ευρώπης στο ανελαστικό ερμηνευτικό σχήμα της ενότητας, θα ήταν δυνατό να προσεγγίσουμε εννοιολογικά και άλλες λύσεις. Παραδείγματος χάριν, στο επιχείρημα του Η. Kaelble ότι η μακρά περίοδος οικονομικής ανάπτυξης, που ακολούθησε μετά το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, οδήγησε στην οικονομική και κοινωνική σύγκλιση των λαών της Δυτικής Ευρώπης, αναγνωρίζεται εκ προοιμίου ότι η Ευρώπη (όπως και ολόκληρος ο πλανήτης) υπέστη σημαντικούς μετασχηματισμούς από τις αρχές της δεκαετίας του 1960³⁷. Το βιβλίο του Kaelble εκδόθηκε πριν από την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων. Ωστόσο, μια τέτοια παραδοχή της δομικής ρήξης στο μακρύ παρελθόν της Ευρώπης διευκολύνει το πολιτικό σχέδιο της διεύρυνσης της έννοιας «Ευρώπη» ώστε να περιληφθεί στα όριά της το πρώην σοβιετικό στρατόπεδο. Πράγματι, σε επίρρωση της παραπάνω επιχειρηματολογίας θα μπορούσε κάποιος να επικαλεστεί το παράδειγμα της επανενοποιημένης Γερμανίας. Εναλλακτικά θα λέγαμε ότι από την στιγμή που θα εγκαταλειφθεί η εδραιωμένη πεποίθηση περί ανωτερότητας της Δυτικής Ευρώπης, θα μπορούσαν να γίνουν αποδεκτές οι επιπτώσεις που έχει στις μετακομμουνιστικές κοινωνίες η εμμονή στην πολιτισμική ενότητα της Ευρώπης και να προταθεί το πειστικό επιχείρημα ότι η συμβολή της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης στη συγκρότηση της ευρωπαϊκής κουλτούρας του 19ου και 20ού αιώνα είναι εξίσου (ή και περισσότερο σημαντική από) με αυτήν της Δυτικής Ευρώπης.

Όμως, σε τελευταία ανάλυση, όλες οι απόπειρες θεμελίωσης της ευρωπαϊκής ταυτότητας στο κοινό παρελθόν των λαών της είναι καταδικασμένες να βουλιάζουν. Είναι αλήθεια ότι οι εθνικές ιστορίες που κατασκευάστηκαν από ιστορικούς, ιδιαίτερα στις περιόδους οξύτατης εθνικιστικής αντιπαράθεσης, είχαν επιλεκτικό, παραμορφωτικό, μεροληπτικό και ακόμη και μυθοποιητικό χαρακτήρα. Εντούτοις, υπήρξαν αποτελεσματικές για τη διεγερση της εθνικής υπερφάνειας και τη σταθεροποίηση της εθνικής ταυτότητας. Ενδεχομένως, το παράδειγμα τέτοιων προηγούμενων εξηγεί τις απόπειρες σιγκρότησης της ταυτότητας της «Ευρώπης» ως μιας ιστορικής οντότητας προστατευτικά ενιαιοποιημένης (=overarching unitary), που είτε βρίσκεται προσηλωμένη στη μακρά, αντιφατική και συχνά βίαιη ιστορία των κρατών και των κοινωνιών της ευρωπαϊκής ηπείρου είτε θεωρείται ως το αποκορύφωμα της εξέλιξης του ευρωπαϊκού κόσμου. Ωστόσο, ακόμη κι αν παραβλέψουμε τον ιστορικά αναπόδεικτο χαρακτήρα τέτοιων ισχυρισμών, υπάρχουν τουλάχιστον δύο θεμελιώδεις λόγοι για την απόρριψή τους.

Πρώτον, ο σφετερισμός της ιστορικής προόδου της Ευρώπης από τη Δύση θα αμφισβητείται κατ' ανάγκην όλο και πιο πολύ από τη διανόηση της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης από την άποψη της πολιτισμικής συμβολής των λαών του γεωγραφικού αυτού χώρου στη δημιουργία του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Δεύτερον, παρά το γεγονός ότι είναι δυνατό να υπάρξει μια ελκυστική συμμετρία ανάμεσα στη μετάβαση από τις τοπικές στις εθνικές ταυτότητες και από τις εθνικές ταυτότητες στην κοινή ευρωπαϊκή, ωστόσο ο παραλληλισμός αυτός είναι επιφανειακός και παραπλανητικός. Διότι η ιδιαίτερα επιτυχημένη διαδικασία της εμφύτευσης των εθνικών ταυτοτήτων παρουσιάζει ένα εμπόδιο διαφορετικής τάξης από αυτό των διάσπαρτων οφειλών πίστης, που προϋπάρχουν.

Η ένταση αυτή δεν προβάλλεται με σκοπό να γίνει αποδεκτή η ψευδής αντίθεση μεταξύ εθνικών ταυτοτήτων και ευρωπαϊκής ταυτότητας που είναι πολύ δημοφιλής στους κύκλους των αντι-ευρωπαϊστών πολιτικών και δημοσιογράφων (σταθερά) στην Αγγλία και (κατά περιόδους) στη Γαλλία³⁸. Οι ταυτότητες είναι πολλές και όχι αποκλειστικές και αμοιβαία ασύμβατες. Από την άποψη των ιεραρχιών που αφορούν στις δεσμεύσεις και τις οφειλές πίστης, η επιλογή ταυτότητας σπάνια θεωρείται αναγκαία, και μάλιστα μόνο σε ειδικές καταστάσεις και συνήθως σε περιόδους κρίσης³⁹. Το εάν κάποιος θεωρεί τον εαυτό του Ευρωπαίο ή Ιταλό (Αγγλο, Γερμανό κ.λπ.) εξαρτάται από τον συνομιλητή του και το περιβάλλον. Ας επικαλεστούμε το απλούστερο παράδειγμα: η ευρωπαϊκή μας ταυτότητα εμφανίζεται πιθανώς δυναμικότερη στο πλαίσιο των σχέσεών μας με τους μη Ευρωπαίους (σε ατομικό ή θεσμικό επίπεδο), ενώ απεναντίας η εθνική μας ταυτότητα κυριαρχεί στις περιπτώσεις που ερχόμαστε σε επαφή με Ευρωπαίους διαφορετικών εθνοτήτων.

Όταν ζητάμε περισσότερα από την ευρωπαϊκή ταυτότητα, όταν πιστεύουμε ή ελπίζουμε ότι η ευρωπαϊκή ταυτότητα είναι «ανώτερη» από την εθνική, αυτό σημαίνει ότι απορρίπτουμε ανεπιφύλακτα τη βία που είναι σύμφυτη με την ιστορία των εθνών-κρατών της Ευρώπης. Με την εμμονή, ωστόσο, σε μια τέτοια ανωτερότητα, διατρέχουμε τον κίνδυνο να περιπέσουμε στην ίδια ιστορική πλάνη του ντετερμινισμού, που υιοθέτησαν οι εθνικιστές για τα έθνη-κράτη τους. Στην πραγματικότητα, σήμερα η εμμονή αυτή αντιπροσωπεύει μια αξιοθαύμαστη και επιθυμητή φιλοδοξία δημιουργίας Ευρωπαίων πολιτών, φιλοδοξία που εντάσσεται στην ημερήσια διάταξη του παρόντος και του μέλλοντος και δεν νομιμοποιείται από την αξίωση της αδιάρρηκτης συνέχειας με το παρελθόν.

Πέραν του στενού νομικού της ορισμού, η ιδιότητα του πολίτη έχει ανάγκη την έννοια της υπερφάνειας για/και της νομιμοφροσύνης στην εθνικότητα κάποιου. Αυτές όμως είναι ιδιότητες οι οποίες δεν είναι δυνατό να επιβληθούν εκ των άνω, μολοντί μπορούν να δημιουργηθούν θεσμικοί δίαυλοι

για να ενθαρρύνουν και να υποβάλουν την ανάπτυξή τους. Μικρή αμφιβολία μπορεί να υπάρξει σχετικά με τις θετικές συνέπειες που θα έχει η εμπέδωση των αξιών αυτών στην ελάττωση ή τον εξοβελισμό της γελοιογραφικής εικόνας των εθνικών προκαταλήψεων από τους νοητικούς κώδικες (μιας μειοψηφίας) της νέας γενιάς, που φοίτησε σε ευρωπαϊκό σχολείο ή επωφελήθηκε από την πολιτική των εκπαιδευτικών ανταλλαγών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας ή της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Όντως, τα ελάχιστα ευρωπαϊκά σχολεία δίνουν την εντύπωση ότι κατορθώνουν να εγχαράξουν μια «ανώτερη» ευρωπαϊκή ταυτότητα, κατά τον ίδιο τρόπο που τα ελιτιστικά εθνικά σχολεία κατάφεραν στο παρελθόν να κατασκευάσουν εθνικές ταυτότητες⁴⁰.

Η επιλογή της οργανικής συνύπαρξης με τους άλλους προς την κατεύθυνση αυτή μπορεί να είναι χειρονομία που στρέφεται εναντίον της κληρονομιάς του εθνικιστικού παρελθόντος της Ευρώπης, παραμένει, ωστόσο, σε υψηλό βαθμό ελιτιστική. Πιθανώς είναι περισσότερο αποτελεσματικές (και συσχετίζονται μόνο ελάχιστα με τα μέτρα και την προπαγάνδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης) οι δομικές αλλαγές στην κοινωνικοποίηση των νέων γενεών, που μετέτρεψαν σε εκτεταμένα και επαναλαμβανόμενη περιπλάνηση ένα κανονικό τμήμα της διαδικασίας μύησης των νέων στη ζωή. Οι συνέπειες μιας τέτοιας περιπλάνησης πρέπει να μελετηθούν. Είναι βέβαιο όμως ότι περιέχουν αντιφατικά στοιχεία, όπως ο χουλιγκανικός εθνικισμός των οπαδών των ποδοσφαιρικών ομάδων. Όμως δεν είναι παράλογο να έχουμε την πεποίθηση ότι ένα τέτοιο ταξίδι με τη μορφή μιας γενικευμένης εκδήλωσης της κοινωνικής συμπεριφοράς έχει τουλάχιστον αποστασιοποιήσει τους πολίτες από τη γεμάτη υπερβολές ρητορική του εθνικισμού.

Εάν πρέπει να διευκολυνθεί η υπέρβαση του αδιεξόδου, που σε ό,τι αφορά στο παρελθόν της Ευρώπης επιβάλλει την ψευδή αντίθεση μεταξύ της Ευρώπης και του έθνους-κράτους, τότε ίσως χρειάζονται θεσμικές πρωτοβουλίες μεγαλύτερης κατανόησης. Ίσως ένας γονιμότερος τρόπος για την επίτευξη του παραπάνω στόχου είναι η διερεύνηση των νοητικών περιεχομένων που έχει η ιδιότητα του πολίτη σε κράτη ηπειρωτικού μεγέθους (εκτός Ευρώπης). Προφανώς, το μοντέλο του «χωνευτηρίου» που επιχωριάζει στις Η.Π.Α. δεν θα μπορούσε να γίνει αντικείμενο μίμησης από την Ευρωπαϊκή Ένωση, διότι προτάσσει την αφομοίωση των ετεροτήτων, επιλογή η οποία, εάν εμπεδωθεί με αυταρχικό τρόπο, θα μπορούσε να διεγείρει την εθνική νομιμοφροσύνη του ευρωπαϊκού παρελθόντος. Δυνητικά πιο ελπιδοφόρο θα μπορούσε να αποβεί το παράδειγμα της Αυστραλίας, της οποίας οι πολίτες επιδεικνύουν μία έντονα δυαδική ταυτότητα – προς το κράτος τους και προς την αυστραλιανή κοινοπολιτεία. Στην Αυστραλία λοιπόν στη διάρκεια των τελευταίων δεκαπέντε χρόνων εφαρμόστηκε μια αξιοσημείωτη πολιτική αφενός θεσμικής ενθάρρυνσης των εθνικών (= national), πο-

λιτισμικών και εθνοτικών (=ethnic) διαφορών και αφετέρου προστασίας της ταυτότητας των μειονοτήτων. Η πολιτική αυτή στέφθηκε με επιτυχία, διότι και ανταποκρίθηκε και κατέληξε σε μία ευρεία συναίνεση της κοινής γνώμης. Οι πολίτες είναι υπερήφανοι που είναι Αυστραλοί, παρά το γεγονός ότι στη διάρκεια αυτής της διαδικασίας απώλεσαν τη βεβαιότητα της εθνικής τους ταυτότητας. Ενδεχομένως όμως αυτό να είναι το αναγκαίο αντίτιμο για την εμπέδωση της αυθεντικής ιδιότητας του πολίτη.

Μετάφραση: Γιώργος Κόκκινος

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Michel Foucher (ed.), *Fragments d' Europe. Atlas de l' Europe mediane et orientale*, Fayard, Paris 1993.
2. *The Cambridge Modern History*, 13 vols., C.U.P., Cambridge 1902-1911. Η *The New Cambridge Modern History*, 14 vols. (1957-1979) δεν διαφέρει στη δομή, μολονότι ασχολείται περισσότερο με τον εξευρωπαϊκό κόσμο. L. Halphen και P. Sagnac (eds.), *Peuples et civilisations*, 22 vols., P.U.F., Paris 1926-1975: ο τελευταίος τόμος M. Crouzet (ed.), *Le Monde depuis 1945*, δημοσιεύθηκε στα 1973 και είναι δομημένος με ένα αρκετά πιο σύγχρονο τρόπο. Χωρίζει τον κόσμο σε πλούσια και φτωχά κράτη, στα πρώτα εντάσσει την Ευρώπη, τις Η.Π.Α. και την Ιαπωνία και στα άλλα περιλαμβάνει «τις φτωχές χώρες και τη γέννηση των νέων κόσμων». *Propylaen Geschichte Europas*, 7 vols., Propylaen Verlag, Berlin 1975-1978.
3. H. Pirenne, *Histoire de l' Europe*, Alcan, Paris 1936· H.A.L. Fisher, *A History of Europe*, London 1935· E. Barker, G. Clark and P. Vaucher (eds.), *The European Inheritance*, 3 vols., O.U.P., Oxford 1954· F. Chabod, *Storia dell'idea d' Europa*, Laterza, Bari 1961· J. Bowles, *The Unity of European History*, Cape, London 1948. Επίσης τα βιβλία του Benedetto Croce, *Storia d' Italia dal 1871 al 1915* (Laterza, Bari 1928) και *Storia dell' Europa nel Secolo Decimonto* (Laterza, Bari 1932) δεν είναι και τόσο σιωπηλές διαμνηστείες της πολιτισμικής έκρηξης του φασισμού.
4. Ο Βολταίρος στο *Essai sur l' histoire générale et sur les moeurs et l' esprit des nations depuis Charlemagne jusqu' à nos jours*, 8 τόμοι, Cramer, Genève 1761-1763 βλέπει την ιστορία στο σύνολό της σαν «ένα σωρό εγκλημάτων, τρέλλας και δυστυχιών. Ανάμεσά τους διακρίνει καινείς ορισμένες αρετές, ορισμένες περιόδους ευτυχίας με τον ίδιο τρόπο που κάποιος ανακαλύπτει διάσπαρτες κατοικίες μέσα σε άγριες ερήμους.» Ωστόσο, ο Βολταίρος, παρά το γεγονός ότι με δυσκολία αποδέχεται πως τα ευρωπαϊκά ήθη είναι ανώτερα από τα ασιατικά, εμμένει στην άποψη πως τα σημαντικά στάδια του πολιτισμού της ανθρωπότητας είναι τέσσερα: ο αρχαίος ελληνικός κόσμος, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, ο ιταλικός κόσμος της εποχής της Αναγέννησης και η Γαλλία στο διάστημα της βασιλείας του Λουδοβίκου του 14ου. Για τα τέσσερα στάδια του πολιτισμού βλέπε την «Εισαγωγή», στο *Le siècle de Louis XIV* (1756): Voltaire, *Oeuvres Historiques*, Pleiade, Paris 1957, 616-620.
5. F. Chabod, *Storia dell' idea d' Europa*, ό.π.: D. Hay, *Europe: The Emergence of an Idea*, University Press, Edinburgh 1957. Η πιο περιεκτική (και σχολαστική) διαπραγμάτευση του θέματος είναι αυτή του C. Curzio, *Europa, Storia di un' idea*, Vallecchi, Milano 1958. (Αντιπαράβαλε την *Storia d' Europa*, I, Einaudi 1994.)
6. J.B. Duroselle, *L' idée de l' Europe dans l' histoire*, Denoel, Paris 1965. Του ίδιου, *L' Europe: histoire de ses peuples*, Paris 1990. Ο Denis de Rougemont ενσαρκώνει ιδεοτυπικά το ύφος παρεμφερών προσεγγίσεων που επιχειρήσαν Ευρωπαίοι φεντεράλιστές χωρίς να είναι επαγγελματίες ιστορικοί. Η εκτεταμένη ανθολογία του περιλαμβάνει απόψεις

για την Ευρώπη από τον Ησίοδο έως τις μέρες μας, οι οποίες όμως έχουν αποσπαστεί από τα χωροχρονικά τους συμφραζόμενα και προσεγγίζονται ως «διαδοχικές μορφές συνειδητοποίησης της πολιτισμικής μας ταυτότητας». Βλέπε σχετικά *Vingt-huit siècles de l' Europe*, Payot, Paris 1961.

7. Ο Geoffrey Barraclough, *European Unity in Thought and Action*, Blackwell, Oxford 1963, 3-6 σημειώνει ότι οι αξίες του κλασσικού κόσμου αναφέρονταν στην «οικουμένη», δηλαδή στην ενότητα ολόκληρου του κατοικημένου κόσμου. (Βλέπε και την ελληνική μετάφραση του βιβλίου *Ιστορία της ευρωπαϊκής ενότητας. Θεωρία και πράξη*, επιμέλεια-πρόλογος-επίμετρο Ιωάννης Κ. Χασιώτης, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1983) [Σ.τ.μ.].

8. Claus Randsberg, «Barbarians, Classical Antiquity and the Rise of Western Europe: An Archaeological Essay», *Past and Present* 137, (1992), 8-24.

δικαιολογία η οποία εύκολα θα μπορούσε να είχε υιοθετηθεί από τους αποικιοκράτες του 19ου αιώνα. «Ο Ήρωας προσέδωσε στο σχέδιο της κατάκτησης πρωτόγνωρη υψηλοφροσύνη και μεγαλείο. Αποτύπωσε πάνω του την ιδιοφυία του. Εκτίμησε την επίδραση που θα έπρεπε να έχει το γεγονός αυτό στις σχέσεις της Ευρώπης με την Ανατολή και το εσωτερικό της Ασίας. Είχε την πρόθεση να γκρεμίσει την τυραννία των Μαμελούκων, να εξαπλώσει το αρδευτικό δίκτυο και τον πολιτισμό, να δημιουργήσει σχέσεις απρόσκοπτης επικοινωνίας μεταξύ της Μεσογείου και του αραβικού κόσμου, να ιδρύσει εμπορικούς σταθμούς, να προσφέρει στην Ανατολή το επωφελές παράδειγμα της ευρωπαϊκής βιομηχανίας και, τέλος, να αναβαθμίσει το βιοτικό επίπεδο των κατοίκων και να τους παράσχει όλα τα προνόμια ενός προηγμένου πολιτισμού.» (J.B. Fourier, «Préface historique» (1810), *Description de l' Égypte*, 20 τόμοι, Paris 1809-1828, *Antiquités* 1, *Planches*, σελ. V-VI.

16. «Η Ευρώπη επιτέλεσε ήδη από την συγκρότησή της όχι μόνο μια λει-

9. Stuart Woolf, «The Construction of a European World-View in the Revolutionary-Napoleonic Years», *Past and Present* 137, (1992), 90-92. Τον ίδιο, «Europe and the Nation-State», εισαγωγική διάλεξη στο Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο για την περίοδο 1990-1991, San Domenico di Fiesole 1991, 5-6.

10. M. Bassin, «Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space», *Slavic Review* 1, 1991.

11. D. Groh, *Russland und das Selbstverständnis Europas*, Luchterhand, Neuwied 1961· E.H. Dance, *History the Betrayer. A Study in Bias*, Hutchinson, London 1960, 108-116. Όπως επισημαίνει ο Dance (σελ. 116), δεν επρόκειτο ακριβώς για τα ρωσικά σίνορα, διότι «οι Τούρκοι ήταν οι τελευταίοι που εγκαταστάθηκαν στην Ευρώπη. Έτσι σχεδόν όλοι οι Ευρωπαίοι που δεν είναι Τούρκοι αντιμετωπίζουν ακόμη τους Τούρκους σαν ξένους, σαν παρείσακτους».

12. Geoffrey Barraclough, *European Unity...*, ό.π., 6-26· O. Halecki, *The Limits and Divisions of European History*, Sheed and Ward, London and New York 1950· E.W. Said, *Orientalism: Western Concepts of the Orient*, Routledge and Kegan Paul, London 1978.

13. Stuart Woolf, «The Construction...» ό.π.

14. E. W. Said, ό.π.

15. Ο Ναπολέων Βοναπάρτης στην εκστρατεία του στην Αίγυπτο στα 1798 πήρε μαζί του 160 εισηγούμενες. Στην εικοσάτομη και πολυτελή Περιγραφή της Αιγύπτου, που η έκδοσή της άρχισε στα 1809, η αποικιακή περιπέτεια δικαιολογείται από την άποψη της αποστολής και του καθήκοντος της μεταφοράς του πολιτισμού στους λιγότερο τυχερούς λαούς,

τουργία παγκόσμιου χαρακτήρα, αλλά επίσης, στην πραγματικότητα, και μια λειτουργία παγκοσμιοποίησης. Υπήρξε η παγκόσμια εστία, στην αρχή με τις εξερευνήσεις και στη συνέχεια με την παραδοχή διανοητικών, τεχνολογικών και πολιτικών μέσων, τα οποία ήταν δυνατό να συμβάλουν στη μελλοντική ενότητα του «ανθρώπινου γένους». D. de Rougemont, ό.π., 8.

17. C. Cattaneo, «Considerationi sul principio della filosofia» (1844), *Opera scelte* 2, *Scritti 1839-1846*, επιμέλεια D. Frigessi Castelnovo, Einaudi, Torino 1972, 357-358. Βλέπε επίσης «Dell' India antica e moderna» (1845), ό.π.

18. *Manners and Tone of Good Society, or Solecism to Be Avoided*, by A Member of the Aristocracy, London 1879. Αναδημοσιεύτηκε (ως *Manners and Rules of Good Society*) στην Αγγλία και τη Νέα Υόρκη και έκανε 48 επανεκδόσεις έως το 1929. *Manners for All*, Ward, Locke, London 1898.

19. Norberto Bobbio, «Grandezza e decadenza dell' ideologia europea», *Lettera internazionale* 3, (1986), 1-5.

20. Stuart Woolf, «Construction of a European World-View», ό.π., 92-98. Τον ίδιο, *Napoleone e la conquista dell' Europa*, Laterza, Bari 1990, passim.

21. O. Halecki, «The Limits and Divisions of European History», ό.π., 11: «Αυτοί που ονομάζουν τον ευρωπαϊκό πολιτισμό δυτικό, έχουν την τάση να αποφασίζουν προκαταβολικά για ένα από τα δυσχερέστερα και απ' τα πιο επίμαχα ζητήματα της ευρωπαϊκής ιστορίας.» Βλέπε πιο πρόσφατα K. Pomiane, *L' Europe et ses nations*, Gallimard, Paris 1990.

22. Μεταξύ των παρεμφερών ερμηνειών, αυτή που έχει τον προφανέ-

στερο ιδεολογικό χαρακτήρα είναι του πάπα Ιωάννη-Παύλου Βιε μετά την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος στην Πολωνία. Με πρωτοβουλία του οργανώθηκε στο Βατικανό ένα μεγάλο συνέδριο από το Παπικό Πανεπιστήμιο του Λατερανού και το Καθολικό Πανεπιστήμιο του Dublin με σκοπό να καταδειχθεί η ισομερής συμβολή της σλαβικής και κατά κύριο λόγο της πολωνικής κουλτούρας στη συγκρότηση της δυτικής κουλτούρας, συμβολή που έγινε δυνατή με διάλυση την πνευματική ενότητα της χριστιανικής Ευρώπης: *The Common Christian Roots of the European Nations*, 2 τόμοι, Le Monnier, Firenze 1982. Στο συνέδριο αυτό, ο don Virgilio Levi, αναπληρωτής διευθυντής του *Osservatore Romano*, υποστήριξε ότι η Ευρώπη υπήρξε μια οικογένεια εθνών. Οι πραγματικές αξίες αποκαλύφθηκαν από «τη χιλιετή πολωνική εμπειρία, η οποία θέτει υπεράνω όλων το λαό, την πατρίδα, τη θρησκεία, την εθνική τέχνη και κουλτούρα, σε σχέση με τις συγκεκριμένες θεσμικές μορφές της συμβίωσης, όπως το κράτος, η οργάνωσή του, οι κυμαινόμενες οικονομικο-κοινωνικές πραγματικότητες» [το παράθεμα δίνεται στην ιταλική γλώσσα].

23. Για τον Gonzague de Reynold, συγγραφέα του ανολοκλήρωτου τετρατόμου έργου *La formation de l'Europe*, Fribourg 1944-1945, έργο που έχει ως σημείο εκκίνησης τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, μόνο η Δύση αποτελεί «την ευρωπαϊκή Ευρώπη» (Παρατίθεται από τον O. Halecki, *ό.π.*, 11).

24. Για μια πιο εμπεριστατωμένη συζήτηση για τον εθνικισμό και την εθνική ταυτότητα βλέπε την εισαγωγή του Stuart Woolf στο *Il nazionalismo in Europa*, Unicopli, Milano 1994. (Ελληνική μετάφραση: *Ο εθνικισμός στην Ευρώπη*, μετάφραση Έφη Γαζή, Θεμέλιο, Αθήνα 1995) [Σ.τ.μ.].

25. Για μια εξαιρετική και διασκεδαστική συζήτηση αναφορικά με τις εθνικές διαστρεβλώσεις της ιστορίας που εμπεριέχουν τα σχολικά εγχειρίδια βλέπε E.H. Dance, *ό.π.*

26. M. Holbrook, *Fontana History of Germany 1919-1990. The Divided Nation*, Fontana, London 1991, κεφάλαιο 12.

27. Από τις πιο πρόσφατες σχετικές συμβολές αναφέρω: 1) Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford 1986, 2) Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Blackwell, Oxford 1983, (ελληνική μετάφραση: *Έθνη και εθνικισμός*, μετάφραση Δώρα Λαφαζάνη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992) [Σ.τ.μ.], 3) Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the origin and Spread of Nationalism*, Verso, London 1983, 4) Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, C.U.P., Cambridge 1990, (ελληνική μετάφραση: *Έθνη και εθνικισμός από το*

1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα, μετάφραση Χρυσ. Νάντριν, Καρδαμύτσας, Αθήνα 1994) [Σ.τ.μ.]. Τέλος, για μια συζήτηση του θέματος, αλλά και για παράθεση εκτενέστερης βιβλιογραφίας βλέπε Stuart Woolf, *Il nazionalismo in Europa*, *ό.π.*

28. Stuart Woolf, *Napoleone e la conquista dell'Europa*, *ό.π.*

29. Για μια συζήτηση σχετικά με τα δομικά αίτια που προκαλούν αυτές τις διαφοροποιήσεις στις δύο περιοχές της Ευρώπης, αλλά και για τις πρακτικές τους συνέπειες βλέπε Stuart Woolf, *Il nazionalismo in Europa*, *ό.π.*

30. Η διάκριση μεταξύ του έθνους-κράτους ως ανωμαλίας μέσα σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο αναφοράς και του έθνους-κράτους ως κανόνα οφείλεται στον John Breuilly, *Nationalism and the State*, Manchester University Press, Manchester 1982.

31. Φυσικά δεν προβάλλω ως επιχείρημα ότι αυτός ήταν ο μοναδικός μηχανισμός για το μετασχηματισμό των πολιτισμικών συχνά ταυτοτήτων σε εθνικά πολιτικά κινήματα. Π.χ. γνωρίζουμε ότι ήταν εξίσου έντονες (ιδιαίτερα στην Κεντρο-Ανατολική Ευρώπη) οι δημογραφικές μεταβολές και η κατάσταση της οικονομικής εξάρτησης.

32. E. R. Wolf, *Europe and the People without History*, University of California Press, Berkeley 1982.

33. Michaela Nacci, *La antiamericanismo in Italia nelli 1930*, Bollati Bozingeri, Torino 1989.

34. L. Cheles, R. Ferguson, M. Vaughan (eds.), *Neofascism in Europe*, Longmann, London 1991.

35. J.B. Duroselle, *L'idée d'Europe*, *ό.π.*

36. K. Pomian, *L'Europe et ses nations*, Gallimard, Paris 1990.

37. H. Kaelble, *Auf dem Weg zu einer europaischen Gesellschaft. Eine Sozialgeschichte Westeuropas, 1880-1980*, Beck, Munich 1987.

38. Η πιο ευφυής από αυτές τις αντιπαρατιθέμενες απόψεις είναι αυτή που υποστηρίζει ο A.S. Milward, *The European Rescue of the Nation State*, Routledge, London 1994. A.S. Milward, R. Ranieri, F. Romero, V. Sorensen, *The Frontier of National Sovereignty*, Routledge, London 1994.

39. Stuart Woolf, *Il nazionalismo...*, *ό.π.*

40. R. Tredre, «All Good Euro-Kids in a Tower of Babel», *The Observer*, 22 Οκτωβρίου 1995.

[Σ.τ.μ.: Αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω τους Γιάννη Γιαννόπουλο, Έφη Γαζή, Fergus MacPhail και Μπέαν Βικαλοπούλου για τη βοήθεια που μου προσέφεραν στην ορθή απόδοση του κειμένου.]

η ΑΥΓΗ

ΠΡΩΙΝΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ